हिन्द तत्त्वज्ञाननो इतिहास

- नर्मदाशंकर देवशंकर महेता

हिन्दु तत्त्वज्ञाननो इतिहास, नर्मदाशंकर देवशंकर मेहता
प्रकाशक गुजरात विद्यासभा, भद्र, अमदावाद, आवृत्ति द्वि.,
१९६२ (प्रथम आवृत्ति १९२२)

પ્રકરણ ૬

પાશુપત અથવા શૈવદર્શન

त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ।
रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषाम्
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥
(महिम्नस्तोत्र)

[૧] અધિદૈવ–એકેશ્વરભાવના:

ન્યાય-વૈશેષિકના મૂલ સૂત્રગ્રન્થમાં પરમેશ્વર અથવા પરમાત્માની ભાવના આત્મપદાર્થના પ્રકરણમાં અન્તર્ગત કરી છે. મૂલ આચાર્યોએ કાં તો ઈશ્વરસંબંધી વિચારને પોતાના અધિભૂત દર્શનમાં પ્રાધાન્ય ન આપ્યું હોય અથવા તે વિચાર તેમને માન્ય ન હોય, ગમે તેમ હોય તો પણ જડ પૃથિવ્યાદિનાં પરમાણુઓ પોતાની મેળે સંયોગ પામી સૃષ્ટિ કરે અને વિભાગ પામી લય કરે તે વિચારમાં પાયામાં વિરોધ હોવાથી ન્યાય-વૈશેષિકદર્શનના પ્રાચીન આચાર્યોને પ્રેરક પરમાત્માનો સ્વીકાર કરવો પડયો છે. આ સ્વીકાર પ્રશસ્તપાદના વૈશેષિક ભાષ્યમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. લંકાવતારસૂત્રમાં રાવણ અને બુદ્ધના સંવાદનું વર્ણન આપી રાવણ પાસે એવો પ્રશ્ન પૂછાયો છે કે 'તથાગત ગર્ભ' અને વૈદિકોના આત્મવાદમાં ફેર શો? તેનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવ્યો છે કે જેઓ આત્મવાદમાં શ્રદ્ધાવાળા છે તેમને આ બૌદ્ધ નૈરાત્મ્યવાદ અથવા શૂન્યવાદ તરફ ખેંચી લાવવાનો આ 'તથાગત ગર્ભ' વાદનો ઉદ્દેશ છે. બૌદ્ધ ધર્મનો, હિન્દુસ્થાનમાં પ્રવૃત્તિ સમયે, એક પ્રતિપક્ષી માહેશ્વર અથવા પાશુપત મત હતો, અને તેવા ઈશ્વરવાદના સિદ્ધાન્તને ન્યાયવૈશેષિકોએ પોતાનો અભીષ્ટ મત છે એમ

સ્વીકારી બૌદ્ધોના નૈરાત્મ્યવાદ સામે પોતાના મુખ્ય દર્શનના મુખ્ય પરમાણુકારણવાદને ટકાવ્યો હતો.

આ જગત્‌નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કરનારા પરમાત્માને ત્રણ દષ્ટિબિન્દુથી વેદકાળથી વિચારવામાં આવતા હતા.

એક ભાવના–નિમિત્ત ઈશ્વરવાદની; બીજી ભાવના–ઉપાદાનકારણ ઈશ્વરવાદની; અને ત્રીજી ભાવના–અભિન્ન નિમિત તથા ઉપાદાન-કારણ ઈશ્વરવાદની. પહેલી ભાવનામાં જગત્‌નું સમવાયી અથવા ઉપાદાન કારણ, પ[illegible] તે પરમાણુઓ હોય, પ્રકૃતિ હોય, ગમે તે હોય, તે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ[illegible]ળું છે. અને તે વડે સૃષ્ટિના આરંભમાં પરમાત્મા નિમિત્ત થાય છે, અને જીવોનાં અદષ્ટો તે પરમાત્માની ઇચ્છાનાં પ્રેરક થાય છે–એવું મંતવ્ય હોય છે. બીજી ભાવનામાં ઈશ્વર પોતે જ જગત્‌નું સમવાયી અથવા ઉપાદાનકારણ છે, અને તે સ્વયં જગદાકાર પરિણામ પામે છે; આને અવિકૃત પરિણામવાદ અથવા બ્રહ્મવાદ પણ કહે છે. ત્રીજી ભાવનામાં પરમેશ્વર જગત્‌નું સર્વાંશ કારણ છે એટલે ઉપાદાન પણ પોતે છે, અને નિમિત્ત પણ પોતે છે. આ ત્રણે ભાવનાઓમાં સેશ્વરવાદ છે, એમાં પ્રથમ ભાવનાવાળો સેશ્વરવાદ ન્યાય–વૈશેષિકોએ સ્વીકાર્યો છે, અને પાશુપતમતમાં પણ સ્વીકારાયો છે. બીજા પ્રકારનો વાદ ભાગવતમત અથવા સાત્વતતન્ત્રમાં અથવા વિષ્ણુમાર્ગમાં સ્વીકારાયો છે. અને ત્રીજા પ્રકારનો વાદ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર બંધાયેલા અદ્વૈત મતમાં અથવા લોકપ્રસિદ્ધ શાંકર મતમાં સ્વીકારાયો છે. ત્રણે ભાવનામાં સર્વજ્ઞ—ઈશ્વર પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વરની ભાવના ઇષ્ટ છે. માત્ર પહેલામાં તેને ઈશ્વર, પશુપતિ, રુદ્ર, શિવ એ સંજ્ઞાથી વ્યવહરવામાં આવે છે. બીજામાં તેને ભગવાન્, પુરુષ, વિષ્ણુ, નારાયણ, ઇત્યાદિ નામથી વ્યવહરવામાં આવે છે. અને ત્રીજામાં, બ્રહ્મ–એવા, નપુંસક ભાવે એટલે તત્ત્વ પ્રધાન ભાવથી વ્યવહરવામાં આવે છે.

આ ત્રણે ભાવનામાં એક તત્ત્વ જગત્‌નું ઉત્પાદક છે. તેમાં દેવ-ભાવના શી રીતે પેઠી તેનો નિર્ણય કરવા આપણે શ્રૌત પ્રકરણ પ્રતિ

લક્ષ આપવું પડશે. વેદના કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ કાંડ છે. તેમાં કર્મની મીમાંસા જૈમિનિએ દ્વાદશાધ્યાયવાળી પૂર્વ મીમાંસામાં; અને બ્રહ્મની જ્ઞાનમીમાંસા બાદરાયણે ચાર અધ્યાયમાં ઉત્તર મીમાંસામાં કરી. વચલા કાંડની મીમાંસાનો ગ્રન્થ હતો, પણ હાલ લુપ્ત થઇ ગયો છે. મધુસૂદન સરસ્વતી પ્રસ્થાનભેદમાં જણાવે છે કે "સંકર્ષણ કાંડ ચાર અધ્યાયવાળું જૈમિનિએ રચેલું હતું. તે કાંડ દેવતા કાંડ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. તે વિભાગ ઉપાસના રૂપ કર્મને લગતો હોવાથી કર્મમીમાંસામાં પડે છે." આ દેવતાકાંડ ઉપર ઘણું કરીને નારદાદિ મહર્ષિઓએ મીમાંસા કરી હતી એમ રાઘવભટ્ટ શારદા-તિલક નામના તન્ત્ર ગ્રન્થની ટીકામાં જણાવે છે. તે ઉપરાંત અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતામાં પાશુપત દર્શનનું વર્ણન કરતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે :—

"પાશુપતતન્ત્ર પશુના પાશને તોડનારું મારા (શિવના) મુખમાંથી વિષ્ણુના સંકલ્પથી વિસ્તારને પામેલું છે. તે સર્વોત્તમ તન્ત્રના આઠ કાંડ છે. પહેલા કાંડમાં પતિનું સ્વરૂપ હોવાથી તેને પતિકાંડ કહે છે; બીજું પશુકાંડ છે. ત્રીજું કાંડ પાશકાંડ કહેવાય છે. ચોથા અને પાંચમા કાંડમાં શુદ્ધચર્યા અને મિશ્રચર્યાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠા કાંડને દેવકાંડ કહે છે; સાતમા કાંડને દીક્ષાકાંડ કહે છે. આઠમું સાયુજ્યકાંડ કહેવાય છે. આવું મોટું પાશુપતશાસ્ત્ર છે." (અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા ૬૨ મો અધ્યાય.)

મારો અભિપ્રાય એવો થાય છે કે જૈમિનિની ઉપાસનાકાંડની સંકર્ષણ મીમાંસામાં સાત્વત અથવા ચતુર્વ્યૂહાત્મક ભાગવતમતનું ચિંતન હશે; અને આ ઉપરની અષ્ટાધ્યાયીમાં પાશુપત અથવા માહેશ્વર મતનું પ્રતિપાદન હશે. આ બન્ને મીમાંસાના ગ્રન્થો અને તેનાં સૂત્રો હાલ ઉપલબ્ધ થતાં નથી. પરંતુ આ દર્શનો બ્રહ્મસૂત્રનાં પૂર્વભાવી હતાં એમ બ્રહ્મસૂત્રમાં ભાગવત અને પાશુપત મતનું ખંડન આવે છે તેથી સહજ અનુમાન થાય છે. સારાંશ ઇ. સ. બીજા સૈકા પહેલાં

આ મતો લોકમાં પ્રચલિત હતા તે નિર્વિવાદ છે. આ પ્રકરણમાં પાશુપતમત અથવા શૈવદર્શનનો ઇતિહાસ આપવો ધાર્યો છે.

[૨] પશુપતિમાં ગુંથાયેલી એકેશ્વર ભાવનાનો ઇતિહાસ :

વેદના સંહિતા કાલમાં ઘણા દેવોની ભાવના પ્રચલિત હતી. પરંતુ બ્રાહ્મણ સમયમાં અને સૂત્ર સમયમાં અનેક દેવભાવનામાંથી એક દેવભાવના ક્રમશઃ તત્ત્વદષ્ટિથી ઘડાતી ચાલી છે. ઋગ્વેદ સંહિતામાં :—

सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभि—
रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ॥

(ઋ. ૧૦. ૧૧૪. ૫)

સુંદર પાંખવાળાને–પ્રભુને–વિપ્રો એટલે જ્ઞાનવડે પૂર્તિ કરનારા કવિજનો એક છતાં અનેક ભાવે કલ્પી સ્તવે છે.

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहु—
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति
अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

(ઋ. ૧. ૧૬૪. ૪૬)

તે સુંદર પાંખવાળા ઉડતા દિવ્ય પરમેશ્વરને ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ, એવાં નામ આપવામાં આવે છે, તે એક સત્ય પરમાત્માને, અગ્નિ, યમ અને વાયુ વગેરે નામ વડે બહુ સ્તવે છે.

આ મન્ત્રોમાં ગરુડારૂઢ પૌરાણિક વિષ્ણુની ભાવનાનું બીજક છે. વેદના યજ્ઞકાંડમાં યજ્ઞભાવનામાં દેવતાની ભાવના ઊંડી રહેલી છે, કારણ કે " દેવતાને ઉદ્દેશી દ્રવ્યત્યાગ "–એ યજ્ઞ લક્ષણમાં સજાતીય સ્વરૂપનો સાક્ષાત સ્વીકાર છે. યજ્ઞક્રિયા કરવાનો આધાર યજુર્વેદ ઉપર, અને તેમાં યજાતા દેવતાનું નામ, રૂપ, ગુણ અને કર્મનું વર્ણન

કરવું તેનો આધાર ઋગ્વેદ ઉપર રહેલો છે. આથી બૃહદ્દેવતા નામના ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે દેવતાનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણ્યા વિના વૈદિક કર્મનું ફલ અને લૌકિક કર્મોનું ફલ મળતું નથી, આ દેવતાઓ અનંત નામરૂપવાળા છતાં તેને ત્રણ વર્ગમાં ગોઠવવામાં આવે છે. પ્રથમ વર્ગ ભૂલોક સંબંધી અને તે અગ્નિગણ, અને બીજો મધ્યલોક સંબંધી અને તેનું નામ વાયુગણ અને ત્રીજો સ્વર્લોક સંબંધી અને તે સૂર્યગણ. આ ત્રિલોકી સાથે દેવતાનો ત્રિવર્ગ ઘડાયો, અને ઉપનિષત્કાળમાં આ ત્રણ વ્યૂહને-આઠ વસુમાં, એકાદશ રુદ્રમાં, અને દ્વાદશ આદિત્યમાં ગોઠવવામાં આવ્યા. પુનઃ આ ત્રણ વ્યૂહનો ઇન્દ્ર-પર્જન્યમાં અન્તર્ભાવ કરવામાં આવ્યો. અને તે ઇન્દ્ર-પર્જન્યને યજ્ઞ સંજ્ઞાવાળા પ્રજાપતિમાં (બ્રહ્મામાં) અન્તર્ગત કરવામાં આવ્યા. આ પ્રથમજ અથવા આદ્યપુરુષમાં બ્રહ્મદેવની ભાવના થઈ અને તેની સંજ્ઞા ઔપનિષદ દર્શનમાં 'હિરણ્યગર્ભ' એવી પડી. આ હિરણ્યગર્ભમાં કર્તૃત્વબલ અને તેની બહારના સ્થૂલમાં એટલે વિરાટ્ શરીરમાં ભોક્તૃત્વબલ રહ્યાં. જેટલા અંશમાં તે સ્થૂલાભિમાની તેટલા અંશમાં તે 'હિરણ્યગર્ભ' અગ્નિ-વૈશ્વાનર અથવા વિરાડભિમાની થયો, અને જેટલા અંશમાં તે પોતાની ક્રિયાશક્તિના સાધનભૂત સૂક્ષ્મ કરણો અથવા ઇન્દ્રિયોનો અભિમાની રહ્યો તેટલા અંશમાં તે સૂત્રાત્મા અથવા પ્રાણ કહેવાયો. આ ક્રિયાશક્તિ અને ભોગશક્તિની પ્રેરક જ્ઞાનશક્તિના અધ્યક્ષ ચેતનને કારણ-દ્રવ્યના અભિમાની ગણવામાં આવ્યા. અને તેની સંજ્ઞા રુદ્ર, ઈશ્વર, ઇત્યાદિ પાડવામાં આવી. આ કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલનો અભિમાની એક છતાં જેમ આપણે સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન અને જાગ્રત્‌માં ત્રણ અવસ્થામાં રહ્યા છતાં; તથા ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાન, ક્રિયા અને ભોગ ભોગવતા છતાં, એક અધ્યક્ષ પુરુષ અથવા વ્યક્તિ છીએ, તેમ આ વૈશ્વાનર-હિરણ્યગર્ભ, અને કારણરૂપ સમષ્ટિ દેહના અધ્યક્ષ એક અભિમાની રૂપે રહે છે. આ ત્રણ દેહમાં રહેલા બ્રહ્માંડના એક અભિમાનીને અર્ધમાત્રાનો અધ્યક્ષ એટલે શક્તિસંપન્ન શિવ, મહારુદ્ર,

મહાકાલ, મહેશ્વર, હર ઇત્યાદિ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે
તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણના અભિમાનીને વૈશ્વાનર (વિષ્ણુ),
હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) અને ઈશ્વર (સંહારરુદ્ર) નામથી વ્યવહરવામાં
આવે છે. જ્યારે તે તે અભિમાનીને આ મહેશ્વર વૈધદીક્ષાથી વેદનો
એટલે જ્ઞાનનો પ્રબોધ કરે છે, ત્યારે આ ત્રણ શરીરમાં ગુંચાયેલા
ચેતનને, સંસારી જીવને, તે આદ્ય પુરુષના મુખમાંથી નીકળેલા
વેદરાશિના સારભૂત ત્રિપદા ગાયત્રી, તેની ત્રણ વ્યાહૃતિ અને તેના
બીજભૂત ત્રિખંડ પ્રણવદ્વારા વેદપ્રબોધ ઉપનયનવડે થાય છે. આ
આદ્યપુરુષનાં ચાર મુખ કલ્પી તેમના દ્વારા મળતા ઋગ્, યજુષ્,
સામ અને અથર્વ વેદના ચાર આમ્નાય તેમના સાહજિક બોધ
અથવા જ્ઞાનના વિસ્તારરૂપ મનાય છે. આ ચતુરામ્નાય તન્ત્ર હિરણ્યગર્ભ
-પ્રણીત છે, અને તે બ્રહ્માનું શાસન છે. ત્યારે આ વેદપુરુષ બ્રહ્માને
અન્તઃપ્રબોધ કરનાર ઈશાન-મહેશ્વરનું શાસન, ઊર્ધ્વામ્નાયરૂપ પાંચમું
મનાય છે. આ બોધરહસ્યને લક્ષ્યમાં લઇ મહેશ્વરની પાંચ મુખની
ભાવના ગણી, તેને શક્તિ (સ્ત્રી) સહિત હોવાથી ત્ર્યંબક* કહે છે.
સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણના ત્રણ પુરોડાશના ભાગને તે ખાય છે.
તેથી તે "અત્તા" ખાનાર કહેવાય છે (જુઓ **अत्ता चराचरग्रहणात्**
-એ બ્રહ્મ સૂત્રમાં **अत्ता** શબ્દનું નિર્વચન). અને તે ત્રણ નેત્રવડે-

---

* જુઓ શતપથ બ્રાહ્મણના કાંડ ૨, અધ્યાય ૬, ૨, ૯. ત્યાં
ત્ર્યંબક યાગમાં રુદ્રભાગ પોતાની બહેન (અંબિકા) સાથે હે રુદ્ર ભોગવ-
એવા મંત્રના નિર્વચનમાં **अंबिका नामास्य स्वसा तयास्यैष सह
भागः । तद् यदस्य एष स्त्रिया सह भागस्तस्मात् त्र्यंबका
नाम ।** હે રુદ્ર તું તારી અંબિકા નામની બહેન સાથે આ રુદ્રભાગ
લે-એ મન્ત્રમાં અંબિકા તે રુદ્રની બહેનનું નામ છે. તેની સાથે ભાગ
આપવામાં આવે છે. સ્ત્રી સાથે એટલે સ્ત્રી વ્યક્તિ સાથે તેનો ભાગ
છે તેથી તે દેવને અપાતા પુરોડાશના ભાગને (**अ**) **स्त्र्यंबिकाः**
કહેવાય છે. જેમાં **अ** વર્ણનો લોપ થાય છે વિગેરે.

જ્ઞાન, ક્રિયા અને ઇચ્છાશક્તિ વડે-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રનું નિયંત્રણ કરે છે અને તે સ્વતંત્ર જ્ઞાન પ્રવર્તક થાય છે એવી મહેશ્વરની રૂપભાવના માહેશ્વર મતમાં ઊભી થઈ છે.

આ પંચામ્નાયની ભાવના છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં પંચામૃતવિદ્યામાં ગૂંથાયેલી છે. તેમાં આદિત્યમંડળને એક મધપૂડાનું રૂપક આપી તેના અવયવોની નીચે પ્રમાણે ઉપાસના અર્થે કલ્પના કરી છે :—

પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર
પૂર્વકિરણો-મધુનાડી	દક્ષિણકિરણો-મધુનાડી	પશ્ચિમકિરણો-મધુનાડી	ઉત્તરકિરણો-મધુનાડી
ઋચાઓ-મધુકર	યજુર્મન્ત્રો-મધુકર	સામમન્ત્રો-મધુકર	અથર્વમન્ત્રો-મધુકર
ઋગ્વેદ-પુષ્પ	યજુર્વેદ-પુષ્પ	સામવેદ-પુષ્પ	ઇતિહાસપુરાણું-પુષ્પ
રસ-રક્ત	રસ-શુક્લ	રસ-કૃષ્ણ	રસ-પરકૃષ્ણ
ભોક્તા-વસુઓ	ભોક્તા-રુદ્રો	ભોક્તા-આદિત્ય	ભોક્તા-મરુત્
મુખ-અગ્નિ	મુખ-ઇન્દ્ર	મુખ-વરુણ	મુખ-સોમ

ઉર્ધ્વ

ગુહ્યાદેશ-પુષ્પ

રસ-' પરોરજા '

ભોક્તા-સાધ્ય

મુખ-બ્રહ્મા (પ્રણવ)

આ ઉપાસના અર્થે ઘડાયેલા તત્ત્વજ્ઞાનના આદ્યપ્રબોધક, આ બ્રહ્માંડના અભિમાની સૂર્ય, જેમાં પ્રજાપતિ બ્રહ્માનો અભેદારોપ છે, તેનાં ઊર્ધ્વ કિરણોમાંથી ગુહ્ય આદેશો પ્રકટે છે; તેનો રસ ગાયત્રીના ચતુર્થપાદ ' પરોરજા ' તત્ત્વમાં ગુંથાયો છે; તેના ભોક્તાઓ સાધ્ય-વર્ગના પુરુષો હોય છે; અને પ્રણવ એટલે બ્રહ્મના પ્રતીકવડે તે રસ તેઓ ભોગવી શકે છે—આ ભાવનામાં પ્રત્યક્ષ ચાર વેદ ઉપરાંત પાંચમો

જ્ઞાનજનક એક શબ્દસમૂહ છે, અને તેને આગમ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. ઊર્ધ્વ આમ્નાય અથવા પાંચમો આગમ માહેશ્વરમતનો આધાર ગણાય છે.

શ્વેતાશ્વતર શાખાના યજુર્વેદના મન્ત્રોપનિષદ્‌માં પાશુપત દર્શનનું વેદાનુસારી વર્ણન છે; તથા ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ્‌માં જગત્‌કારણમાં ઈશ્વરની ભાવના બાંધી આ જગદ્‌ભાવને ઈશભાવથી ઢાંકવાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ ઈશ્વર કારણવાદ પ્રતિ બ્રહ્મવાદને લઈ જતો જણાય છે. તે ઉપરાંત અથર્વશિરસ્, કેનોપનિષદ્, અથર્વશિખા, નીલરુદ્ર, કાલાગ્નિરુદ્ર, કૈવલ્ય વગેરે ઉપનિષદો પણ શિવમતનાં સ્થાપક છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ કેવલ બ્રહ્મવાદી નથી, પરંતુ સેશ્વરવાદી છે તે તેના આન્તર અવલોકનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરંતુ આ ઉપનિષદ્‌માં ગુંથાયેલું પાશુપત દર્શન ઘણે ભાગે સેશ્વર સાંખ્ય એટલે યોગદર્શન તરફ ઢળતું છે, કારણકે તેમાં પ્રકૃતિ કારણવાદ સ્વીકારાયેલો જણાય છે. જગતના કારણનો પ્રશ્ન ઊભો કરી તે કારણ ઋતુવાદીના કહેવા પ્રમાણે **કાલ** નથી, સ્વભાવવાદીના કહેવા પ્રમાણે **સ્વભાવ** નથી, નિયતિવાદીના કહેવા પ્રમાણે દ્રવ્યગત મર્યાદા કરનારી **નિયતિ** શક્તિ નથી, યદૃચ્છાવાદીના કહેવા પ્રમાણે **અકાંડતાંડવ** જેવું પણ નથી, ભૂતવાદીના કહેવા પ્રમાણે **પંચભૂતો** પણ નથી, પ્રધાનવાદીના કહેવા પ્રમાણે એકલી **યોનિ** (પ્રકૃતિ) પણ નથી, જીવવાદીના કહેવા પ્રમાણે એકલો **પુરુષ (જીવ)** પણ નથી, પરંતુ ધ્યાન યોગવડે મહર્ષિઓએ જોયું છે કે સ્વયંદ્યોતનવાળા પરમાત્માની ચૈતન્યરૂપ શક્તિ કારણ છે એવો ઉપક્રમ કરી, આ ઉપનિષદ્‌માં આ શક્તિસંપન્ન તત્ત્વને પરમેશ્વર, ઈશ, ઈશાન, શિવ, રુદ્ર પુરુષ, હર વગેરે નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, અને તે દેવ ભોક્તા, ભોગ્ય અને પ્રેરયિતા–એ ત્રણ પદાર્થોથી સંયુક્ત સંસારમાં અથવા બ્રહ્મચક્રમાં રહેલો છે, અને તેના મલ, માયા, કર્મ અને તિરોધાન નામના પાશજાલથી બંધાયેલા પશુને છૂટવાનો માર્ગ પરમેશ્વરનું અભિધ્યાન, યોગ, અને તત્ત્વભાવ–એ ત્રણમાં ગુંથાયેલો છે. આ

પરમેશ્વરનું અભિધ્યાન કરવા યોગ્ય વ્યાપક સ્વરૂપ પહેલા અધ્યાયમાં; તેના યોગનું અને તત્ત્વભાવનું સ્વરૂપ બીજા અધ્યાયમાં; મંદાધિકારીને અર્થે તે પરમેશ્વરની સોપાધિકરૂપની સ્થૂલોપાસના ત્રીજા અધ્યાયમાં; તે સોપાધિક પરમેશ્વરની સૂક્ષ્મોપાસના તથા હિરણ્યગર્ભ (કપિલ)ને સર્વજ્ઞાનથી તેમણે ભરપૂર શી રીતે કર્યા ઇત્યાદિ રહસ્ય ચોથા અધ્યાયમાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનો વિભાગ અને અવિદ્યાવિવરણ પાંચમામાં; વિદ્યાતત્ત્વવિવરણ છઠ્ઠામાં કરી આ ઉપનિષદ્ કહે છે કેઃ–" જ્યારે મનુષ્યો આકાશને ચામડાની પેઠે વાળી શકશે ત્યારે પરમેશ્વરને જાણ્યા વિના દુઃખનો અન્ત જોઈ શકશે. (સારાંશ પ્રથમ કામ જેવું અસંભાવ્ય છે તેવું બીજું પણ અસંભાવ્ય છે). તપના પ્રભાવથી અને દેવના પ્રસાદથી શ્વેતાશ્વતર મુનિને આ પરમ પવિત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને ઋષિ સંઘે વધાવેલું તે જ્ઞાન તેમણે ચતુર્થાશ્રમીઓને કહ્યું "...આ ઉપનિષદ્‌નાં અંતિમ વાક્યોમાં પાશુપત દર્શનના આચાર્યોની ગુરુ પરંપરાની પહેલી કડી આપણને પકડાય છે. માહેશ્વરમતનું વાયુપુરાણનાં પૂર્વાર્ધના ૨૩ અધ્યાયમાં સાંપ્રદાયિક વર્ણન છે તેમાં સાતમા વારાહ કલ્પમાં જ્યારે જ્યારે ત્રયી એટલે વેદના તાત્પર્યની વ્યવસ્થા કરનાર વેદવ્યાસ જાગે છે, ત્યારે ત્યારે શિવનો પણ અવતાર સમકાલે થાય છે. અને તે પ્રત્યેક શિવના અવતારમાં તે ચાર ચાર શિષ્યોને માહેશ્વરજ્ઞાનનો બોધ કરે છે. આ અધ્યાયમાં ચોવીસ શિવના અવતારો અને તે પ્રત્યેક અવતારમાં ચાર ચાર શિષ્યોનાં નામ આપ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ દ્વાપરમાં મનુ વૈવસ્વત નામના વેદવ્યાસ થયા, શ્વેતશિખ નામનો શિવનો અવતાર થયો, અને શ્વેત, શિખ, **શ્વેતાશ્વતર**, શ્વેતલોહિત એ નામના ચાર શિષ્યોને શિવદર્શનનો પ્રબોધ થયો. વચલા અવતારોનાં વર્ણનને બાજુ પર મૂકી સત્તાવીસમા દ્વાપરમાં જાતુકર્ણ્ય નામના વેદવ્યાસ થયા અને તે સમયમાં પ્રભાસમાં સોમ નામનો શિવાવતાર થયો. તે સોમશિવે અક્ષપાદ, કણાદ, ઉલૂક અને વત્સને શિવજ્ઞાનનો પ્રબોધ કર્યો. છેવટના અઠ્ઠાવીસમા દ્વાપરમાં કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ (પારાશર) થયા, ત્યારે

કાયારોહણ ક્ષેત્રમાં લકુલીશ પાશુપતનો શિવાવતાર થયો, અને કુશિક ગાર્ગ્ય, મિત્રક અથવા મૈત્રેય અને રુષ્ટ અથવા કૌરુષ એ ચાર શિષ્યો થયા. સારાંશ આ વિષ્ણુના વેદવ્યાસ અવતારોમાં, અને રુદ્રના અવતારોમાં, અને તેમના શિષ્યોની પરંપરામાં આપણને એમ સમજાય છે કે શ્વેતાશ્વતાર મુનિ માહેશ્વરમતના આદ્ય પ્રવર્તક હશે, અને છેવટના પ્રવર્તક લકુલીશ પાશુપત હશે. આ સાંપ્રદાયિક મંતવ્ય પ્રમાણે લકુલીશ પાશુપત શ્રીકૃષ્ણ અને વેદવ્યાસના સમકાલીન ગણાય. લકુલીશનો કાયારોહણ ક્ષેત્રમાં (વડોદરા રાજ્યના ડભોઈ તાલુકાના કારવણ ગામમાં) જન્મ થયા પૂર્વે આ મતનું પ્રવર્તન અક્ષપાદ, કણાદ, ઉલૂક અને વત્સ નામના પ્રિયરકોએ પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં સોમશર્મા મારફત જ્ઞાન મેળવી કરેલું જણાય છે. આ ઉપરથી સહજ સમજાય છે કે પાશુપત મત ઘણે ભાગે પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રગટ થયેલો અને તેનું મૂલસ્થાન પ્રભાસપાટણમાં હતું અને ત્યાર પછી ભૃગુક્ષેત્રમાં કારવણાદિ ક્ષેત્રોમાં ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોમાં તે સંપ્રદાય ઉતરી આવેલો.

વેદકાલના [illegible]કાંડમાં જે અગ્નિ દેવતાનું વર્ણન છે તેમાં રુદ્રદેવની અધ્યારોપણા થયાથી, અને લોક પ્રચલિત લિંગ પૂજાનો તેમાં સમન્વય થવાથી આ પશુપતિની ભાવના ભાગવત ધર્મ જેટલી જ પુરાણી છે. સાંખ્ય-યોગના અલિંગ (પ્રકૃતિ) અને લિંગ (મહત્ તત્ત્વ)માં સાંબ-સદાશિવની ભાવનાનો [illegible] પ્રવેશ થયો છે, અને સેશ્વર યોગમાં ઈશ્વરભાવ તે પ્રકૃતિ કારણને અવલંબી રચાયો છે. અક્ષપાદ, કણાદ, વિગેરે આચાર્યોએ ઈશ્વરવાદ પરમાણુઓના ઉપાદાન કારણ ઉપર ઘડયો છે. પતંજલિના સમયમાં શિવભાગવત શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો. પાછવથી 'ભગવાન્' શબ્દ વિષ્ણુમાં રૂઢ થયો, અને 'ઈશ્વર' શબ્દ શિવમાં રૂઢ થયો. પ્રથમ મતના ભાગવત કહેવાયા; બીજા મતના શૈવ કહેવાયા. વેમકેડફીસના સિક્કામાં એક બાજુ ત્રિશૂલધારી શિવ દર્શાવ્યા છે તેથી ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ માં એટલે પતંજલિના સમયમાં શિવ, સ્કંદ, વિશાખની મૂર્તિઓ પૂજાતી હતી એવું જણાય છે. ભીટાના ખોદકામમાં, નીકળેલ

મુખલિંગ છે. તેના ઉપરના લેખ ઉપરના અક્ષરો ઉપરથી ઈ. સ. પૂર્વના પહેલા સૈકામાં આ લિંગ ઘડાયેલું એવું મી. બેનરજી માને છે. આ પછી બ્રહ્મસૂત્રમાં (ઈ. સ. ના બીજા સૈકામાં) પશુપતિમતનું ખંડન છે, તેથી તે સંપ્રદાય બલવાન્ હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ગુપ્ત સમયમાં પણ માહેશ્વર સંપ્રદાય પ્રચલિત હતો. ત્યાર પછી શૈવમતના પંચબ્રહ્મનો મહાયાન બૌદ્ધમતના પંચબુદ્ધ સાથે સમબલે પ્રચાર ચાલતો હતો, અને નેપાલમાં હાલ તે બે સંપ્રદાય એક તન્ત્ર થઇ ગયા જણાય છે; ત્યાં પશુપતિનું ભવ્ય મંદિર છે. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં (૬૧૦) મહારાષ્ટ્રના પુલકેશી બીજાના ભત્રીજા નાગવર્ધનના સમયમાં કાલમુખ અથવા મહાવ્રતીઓ (પાશુપત મતના સાધુઓ) હતા. વળી ઇ. સ.ના દશમા સૈકામાં (૯૫૮)માં રાષ્ટ્રકૂટના ત્રીજા કૃષ્ણરાજાના સમયમાં અપાયેલા કરહાદના દાનપત્ર ઉપરથી વલ્કલેશ્વર મઠના આચાર્ય ઈશાન શિવના શિષ્ય અને શૈવ સિદ્ધાન્તોના પૂર્ણ જ્ઞાતા ગંગશિવ થયા હતા એમ જણાય છે. હર્ષનાથ મંદિરના લેખ ઉપરથી વળી જણાય છે કે (જયપુરમાં સીકર પાસે) વિશ્વરૂપાચાર્ય પંચાર્થ લાકુલામ્નાયના પંડિત હતા, તેમના શિષ્યનું નામ પ્રશસ્ત હતું; તેમના શિષ્યનું નામ ભાવિરક્ત હતું, અને તેમનું બીજું નામ અલ્લટ હતું. આ લેખમાં જણાવેલા પ્રશસ્ત તે શું વૈશેષિક સૂત્ર ભાષ્યકાર પ્રશસ્તપાદ કે બીજા તે વિચારવા યોગ્ય છે. તે સાથે ભાવિરક્ત તે ભાસર્વજ્ઞ તો નહિ હોય ? મને લાગે છે કે ભાસર્વજ્ઞ પોતાના ન્યાયસારમાં પાશુપતમતની છાયા આપે છે તેથી તથા તેમના ગણકારિકા નામના પાશુપત મતના સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રન્થથી સમજાય છે કે તેઓ પંચપદાર્થવાદી પાશુપત હતા. ભાસર્વજ્ઞ ઇ. સ. ના દશમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયા હશે, કારણકે ૯૪૦માં થયેલા પ્રમાણવાર્તિકાલંકારના કર્તા પ્રજ્ઞાકરગુપ્તના વિચારોનું તેઓ ન્યાયભૂષણ નામની ન્યાયસારની ટીકામાં ખંડન કરે છે. દિઙ્નાગ, ધર્મકીર્તિ વિગેરે બૌદ્ધ વિચારકો ભાસર્વજ્ઞ પહેલાં થઇ ગયેલા જણાય છે. આ સંપ્રદાય

ઈ. સ. ના બારમા તેરમા સૈકા સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો, અને ત્યારપછી સ્માર્ત શૈવધર્મમાં લય પામ્યો.

[૩] પાશુપત દર્શનનું પ્રમાણ સાહિત્ય અને તેના પાંચ સિદ્ધાન્તોનો સાર :

વેદકાલથી આરંભી ઈ. સ. ના બારમાં તેરમા સૈકા સુધી સ્વતંત્ર લોક ધર્મ તરીકે ચાલેલા પાશુપત સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જેવું જોઈએ તેવું સર્વાંશ મળ્યું નથી, અને તેથી શોધની વિશેષ અપેક્ષા રાખે છે. પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં આવિર્ભાવ પામેલો પાશુપત સંપ્રદાયનો મૂલ પ્રમાણ ગ્રન્થ પંચાધ્યાયી અથવા પાશુપત શાસ્ત્ર પંચાર્થદર્શન કહેવાય છે. તે ગ્રન્થ હાલ ઉપલબ્ધ નથી. તેના ઉપર રાશીકરનું ભાષ્ય હતું. તેના ઉપર સંસ્કારકારિકા હતી. રાજશેખર (ઈ. સ. ૧૩૪૮ માં) પટ્દર્શન સમુચ્ચયમાં પાશુપતોના યોગશાસ્ત્રમાંથી કેટલાક ઉતારા આપે છે. તેમનું તર્કસાહિત્ય ન્યાય અને વૈશેષિકમતના આચાર્યોના ગ્રન્થોમાં ગુંથાયેલું છે. ઘણે ભાગે નૈયાયિકો શૈવ કહેવાય છે, અને વૈશેષિકો પાશુપત કહેવાય છે. આ તર્ક સાહિત્યનું વર્ણન ન્યાય–વૈશેષિકના પ્રકરણમાં આપ્યું છે. પરંતુ પાશુપત મતનું સ્વતંત્ર તત્ત્વદર્શન નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છે :

વાચસ્પતિમિશ્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે માહેશ્વરોના ચાર વર્ગ પડે છેઃ-(૧) પાશુપત, (૨) કારુણિક સિદ્ધાન્ત, (૩) કાપાલિક અને (૪) શૈવ. આ ચારે સ્વતંત્ર મહેશ્વરથી રચાયેલા સિદ્ધાન્તના અનુયાયીઓ છે. તેમના મતમાં પાંચ પદાર્થો છેઃ- (૧) દુઃખાન્તપદાર્થ, (૨) કાર્યપદાર્થ, (૩) કારણપદાર્થ, (૪) વિધિપદાર્થ અને (૫) યોગ-પદાર્થ. આ પંચ પદાર્થોનો સિદ્ધાન્ત નકુલીશ પાશુપતનો પ્રવર્તાવેલો છે. પદાર્થોનું તત્ત્વજ્ઞાન છ પ્રકારે મેળવવું જોઈએ. (૧) સમાસ એટલે સંગ્રહરૂપે, (૨) વિસ્તારથી, (૩) વિભાગ વડે, (૪) બીજાં શાસ્ત્રો કરતાં આ શાસ્ત્રથી શું વિશેષ છે તેના શોધન વડે, (૫) ઉપસંહાર

વડે, અને (૬) નિગમન એટલે પ્રાસંગિક સંશયોની છેવટની નિવૃત્તિ વડે. આ શાસ્ત્રનું પરમ પ્રયોજન દુઃખાન્ત એટલે દુઃખનો અવધિ અથવા મોક્ષ છે. આ પદાર્થનું વિવેચન આપણે હાથ ઉપર પ્રથમ લઇશું.

(૧) દુઃખાન્તપદાર્થ

પ્રાણીમાત્ર દુઃખનો દ્વેષ કરે છે. આ દુઃખથી છૂટવું એ સર્વ પ્રાણીનું પ્રથમ અભીષ્ટ પ્રયોજન છે. પ્રાણીઓ સર્વ દુઃખથી છૂટવા માગે છે. આ દુઃખાન્ત બે પ્રકારનો છે. (૧) અનાત્મક એટલે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોમાં દુઃખનો અત્યન્તોચ્છેદ, અને (૨) સાત્મક એટલે મહેશ્વરના સ્વરૂપ સામર્થ્યની સિદ્ધિ. અનાત્મક દુઃખનો ઉચ્છેદ કર્યા છતાં જો સાત્મક દુઃખાન્ત ન થયો હોય તો પુનઃ પુનઃ રોગના શૂલની પેઠે દુઃખ–પ્રસવ થયા કરે છે. આથી માહેશ્વરપદની સિદ્ધિ એ ઇષ્ટ દુઃખાન્ત છે. આ માહેશ્વરના ઐશ્વર્યની સિદ્ધિનો આધાર તેની બે પ્રકારની શક્તિ ઉપર છે. એક શક્તિ તે તેની જ્ઞાનશક્તિ અને બીજી તે તેની ક્રિયાશક્તિ. જ્ઞાનરૂપા શક્તિ દર્શન, શ્રવણ, મનન, વિજ્ઞાન અને સર્વજ્ઞત્વ એમ પાંચ પ્રકારે એક છતાં બહુ રૂપે પ્રકટ થાય છે; અને તે સમસ્ત ભાનવાળી (Synthetic) અને વ્યસ્તભાનવાળી (Analytic) એટલે સામાન્યરૂપા અને વિશેષરૂપા એવી હોય છે. ક્રિયાશક્તિ ત્રણ પ્રકારની છેઃ-(૧) મનોજવિત્વ એટલે સંકલ્પ કરવાની સાથે ઇષ્ટ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવા; (૨) કામરૂપિત્વ એટલે ઇચ્છાનુસાર પોતાના રૂપને બદલી નવું રૂપ ધારણ કરવું, (૩) વિકરણધર્મિત્વ–એટલે દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી ઘડાયેલા એક વ્યષ્ટિરૂપમાં રહ્યા છતાં નિરતિશય ઐશ્વર્યને ભોગવવાનું સામર્થ્ય એટલે કરણોની પરવશતા છૂટી જવી તે. જ્યારે આ જ્ઞાનશક્તિ પાંચ પ્રકારની અને ક્રિયાશક્તિ ત્રણ પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મહેશ્વરની દશ પ્રકારની સિદ્ધિ જીવાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. દશ સિદ્ધિનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ–

(૧) અવશ્યત્વ એટલે સ્વાતંત્ર્ય સંબંધ થવાથી પરાધીનપણાની નિવૃત્તિ અથવા સ્વવશિત્વ. (૨) અનાવશ્યત્વ એટલે બીજાં પ્રાણીઓ વડે આપણાં જ્ઞાનક્રિયાનાં બલ દબાય નહિ એવું બલ, (૩) અવધ્યત્વ એટલે અન્ય પ્રાણીથી હણાય નહિ તેનું સામર્થ્ય, (૪) અભયત્વ એટલે પરમ નિર્ભયતા, (૫) અક્ષયત્વ એટલે ભીતરથી પરમેશ્વરભાવનું કાયમપણું, (૬) અજરત્વ એટલે જરા વિરહિતપણું, (૭) અમરત્વ એટલે પ્રાણાદિ વિયોગથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખનો સ્પર્શ ન થવો તે, (૮) અપ્રતીઘાતત્વ એટલે સર્વ અભિપ્રેત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પણ વિઘ્ન કરી શકે નહિ તેવું બલ. (૯) મહત્ત્વ એટલે સર્વ પશુવર્ગમાં પોતાના શ્રેષ્ઠપણાનો અનુભવ; (૧૦) પતિત્વ એટલે સર્વ કાર્યવર્ગના ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ.

આ દશ સામર્થ્યો જેને સ્વયં પ્રાપ્ત છે તે સ્વતંત્ર મહેશ્વર છે અને તે પશુપતિ છે. જેને તે પ્રાપ્ત નથી તે પશુ છે; પ્રથમ તે કારણ-પદાર્થ, અને બીજો તે કાર્યપદાર્થ.

(૨) કાર્યપદાર્થ

જે જે અસ્વતંત્ર તે કાર્ય અને તેના ત્રણ વિભાગ છે. (૧) વિદ્યા, (૨) કલા, અને (૩) પશુ. વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં આત્મગુણ તે બુદ્ધિ તેમ આ શાસ્ત્રમાં પશુનો ગુણ તે વિદ્યા. આ વિદ્યા બે પ્રકારની છે. બોધસ્વભાવા (Conscious) એટલે સ્પષ્ટ ભાનવાળી અને અબોધ સ્વભાવા (Subconscious) એટલે જડતાવાળી ઝાંખી.* પહેલી વિદ્યા તે સ્પષ્ટ વિવેકવૃત્તિ અને બીજી તે સામાન્યવૃત્તિવાળું જ્ઞાન. વિદ્યા તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવૃત્તિ અને સામાન્ય વૃત્તિવાળું (અબોધ પ્રધાન) મન તે ચિત્ત.

ચેતનનો આશ્રય ન લે ત્યાંસુધી નિશ્ચેતન રહે તેવું દ્રવ્ય તે કલા. તે કાર્યરૂપ અને કરણરૂપ એમ બે પ્રકારની છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ,

* જુઓ પૂર્વાર્ધમાં બૌદ્ધ દર્શન પૃ. ૧૧૩.

વાયુ, આકાશ, ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ મળી દશ પ્રકારની કાર્યરૂપા કલા; પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, પાંચ કર્મેંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત એ તેર કરણરૂપા કલા.

બંધનધર્મ અથવા પાશધર્મ જેને લાગ્યો છે તે પશુ, તે બે પ્રકારનો છે. (૧) સાંજન એટલે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું કાજળ જેને વળગ્યું છે તેવો; આઠ પ્રકારના દેવ વર્ગમાં, પાંચ પ્રકારના તિર્યગ્-વર્ગમાં અને એક પ્રકારના માનુષવર્ગમાં એમ ચૌદ* જાતિના દેહોના વમળમાં પડેલો જીવાત્મા તે સાંજન. (૨) નિરંજન એટલે પાશ-વિનાનો આત્મા. આ ત્રણ પ્રકારનો છે. (अ) સંહત એટલે પરમેશ્વરમાં સાયુજ્યભાવથી શમેલો, (ब) [illegible] પામેલો, (क) નિષ્કારોગયુક્ત.

(૩) કારણપદાર્થ

નિરતિશય જ્ઞાનક્રિયા શક્તિવાળા પરમેશ્વર જે સમસ્ત જગતના સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોધાન અને અનુગ્રહ કરનાર તે કારણ પદાર્થ. તે પરમેશ્વર એક છતાં ગુણધર્મના ભેદથી ઘણા ચમત્કૃતિવાળા ધર્મ-યુક્ત હોય છે. તે પરમેશ્વર અથવા પશુપતિમાં નીચેના મુખ્ય ગુણધર્મો ઉપાસના સમયે ચિન્તવવા જોઈએ. (૧) તે નિરતિશય જ્ઞાન અને ક્રિયા સંપન્ન હોવાથી પતિ છે. (૨) તેમાં નિત્ય ઐશ્વર્ય રહેલું હોવાથી તે સદ્રૂપ અથવા સત્તારૂપ છે. (૩) તેમનું ઐશ્વર્ય સ્વયંભૂ હોવાથી તે આદ્યતત્ત્વ છે. (૪) સર્વ પ્રકારના જન્માદિ વિકારોથી રહિત છે તેથી અજાત છે. (૫) તે મહાસૃષ્ટિનો સંહારકર્તા છે તેથી ભવોદ્ભવ છે. (૬) સર્વ આકર્ષક ગુણોથી ભરેલા છે માટે વામ છે. (૭) સ્વેચ્છાથી અશેષ કાર્યોની ક્રીડા કરે છે માટે દેવ છે. (૮) સિદ્ધ અને સાધક જીવોથી ઉત્કૃષ્ટ છે માટે જ્યેષ્ઠ છે. (૯) વળી તે સર્વોત્તમ પદાર્થ છે માટે શ્રેષ્ઠ છે. (૧૦) જગત સૃષ્ટિના આરંભમાં પણ

---

* આ ચૌદ જાતિના સર્ગ સંબંધમાં જુઓ: સાંખ્ય યોગનું પ્રકરણ–પૂર્વાર્ધ પૃ. ૮૭–૮૮.

મરણભય સાથે સાથે જોડે છે એટલે રોવાનાં કારણો સાથે જોડે છે,
તેથી રુદ્ર છે. (૧૧) સ્વેચ્છાથી અશેષ કાર્ય કરે છે તેથી કામી છે.
(૧૨) શમ્-સુખને પ્રકટ કરનાર હોવાથી તે શંકર છે. (૧૩) અંતઃ-
સૃષ્ટિમાં પણ સંહાર કરે છે તેથી કાલ છે. (૧૪) ઉપર કહેલાં
કાર્યો (શરીરો) અને કરણો (ઇન્દ્રિયો) ની ઘટક
કલાઓને સ્થાન અને શરીરોમાં સંયોજન કરે છે તેથી
કલાવિકરણ છે. (૧૫) ધર્માદિ બલોનો યથેષ્ટ ઉદય કરે છે, લોપ
કરે છે, અને બીજામાં મૂકે છે તેથી બલપ્રમથન છે. (૧૬) સર્વ દેવ,
તિર્યક્ અને મનુષ્યોને મૈથુનની વાસનાથી રંગે છે માટે સર્વભૂતદમન
છે. (૧૭) સઘળી સકલ અને નિષ્કલ અવસ્થામાં સમાન શક્તિ જાળવી
જાણે છે માટે મનોન્મના છે. (૧૮) સુખને ઉત્પન્ન કરનાર અનન્ત
શરીરોના તે અધિષ્ઠાતા હોવાથી અઘોર છે. (૧૯) દુઃખકર શરીરનો
અધિષ્ઠાતા હોવાથી ઘોર અને ઘોરતર છે. (૨૦) સર્વવિદ્યાદિ કાર્ય-
ધર્મોને પૂરે છે, તથા અનન્ત શરીરોમાં પેસી સૂએ છે માટે પુરુષ છે.
(૨૧) સર્વ ઉત્કૃષ્ટ દેવવર્ગના પૂજ્ય હોવાથી મહાદેવ છે. (૨૨) સર્વ
દુઃખના અન્તને પ્રકટ કરનાર ધ્યાનના આલંબનરૂપ હોવાથી તે ઓંકાર
છે. (૨૩) સર્વ ક્રિયાસંપન્ન હોવાથી વિપ્ર છે. (૨૪) સર્વ જ્ઞાનસંપન્ન
હોવાથી તે પરમઋષિ છે. (૨૫) ષડ્ભગયુક્ત હોવાથી ભગવાન્
છે. (૨૬) ગુણધર્મવડે વાણી વિષયને વ્યક્ત કરે છે, પરંતુ પરમેશ્વરના
સ્વરૂપમાં વાણી પાછી પડે છે માટે વાગ્વિશુદ્ધ કહેવાય છે. (૨૭) સર્વ
ઐશ્વર્ય આપનાર હોવાથી તે મહેશ્વર છે. (૨૮) સમસ્ત કાર્યવર્ગ
ઉપર તેનું પ્રભુત્વ છે માટે ઈશ છે. (૨૯) સર્વવિદ્યા ઉપર તેમનું
પ્રભુત્વ છે માટે ઈશાન છે. (૩૦) સર્વભૂત ઉપર પ્રભુત્વ છે માટે
ઈશ્વર છે. (૩૧) બ્રહ્મા-આદિપુરુષના પણ પ્રભુ હોવાથી અધિપતિ
છે. (૩૨) સર્વજ્ઞાન આપનાર મોટા અને મોટા બનાવનાર હોવાથી
તે બ્રહ્મા છે. (૩૩) પરિપૂર્ણ તૃપ્તિવાળું તે પદ છે માટે શિવ છે.

ઉપરના ગુણધર્મો શિવસ્વરૂપ પ્રતિપાદક પંચબ્રહ્મ મન્ત્રોમાંથી આ

શાસ્ત્રમાં ભાવનીય તરીકે તારવવામાં આવ્યા છે.

(૪) વિધિપદાર્થ

ધર્મને અર્થે સાધકનો વ્યાપાર તે વિધિ; તે મુખ્ય અને ગૌણ એમ બે પ્રકારનો છે. મુખ્ય વિધિનું નામ ચર્યા છે. અને ગૌણવિધિ તે અનુસ્નાનાદિ છે. ભુક્ત પદાર્થના ઉચ્છિષ્ટ સ્પર્શથી અયોગ્યતા અથવા અશુચિત્વ દૂર કરવા સ્નાન કરવું અને અન્તર-પાપથી મુક્ત થવા જલનો સ્પર્શ કરવો તે સર્વ સ્નાનાદિ વિધિમાં આવે છે અને તે ભસ્મ સહિત કરવું. શિવમંદિરમાં જઈ નિર્માલ્ય ગ્રહણ કરવું એટલે મસ્તકે ચઢાવવું વિગેરે બાહ્યગૌણ વિધિ છે. સ્નાન અને ઉપસ્પર્શનવડે બાહ્યદોષથી મુક્ત થયા પછી પદ્માસનાદિ યોગને અનુકૂલ આસન માંડી પ્રાણાયામ કરવા. પાપનો સ્પર્શ ન હોય તોપણ ચિત્તની નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રાણાયામ અવશ્ય કરવા. પ્રણવનો જપ કરવો અને તે નાદાન્ત અથવા બિન્દુનો અન્ત થાય એવી રીતે ત્રીજી અથવા ચોથી માત્રાનો સંપૂર્ણ અક્ષરનો બોધ રહે અને તે સાથે અર્થની ભાવના જાગ્રત્ રહે તેવી રીતે જપવો.

(૫) યોગપદાર્થ

ચિત્તદ્વારથી પુરુષે ઈશ્વરનો સંબંધ કરવો તેનું નામ યોગ. તે યોગ બે પ્રકારનો છે. પ્રવૃત્તિ અથવા ક્રિયાયોગ. નિવૃત્તિ અથવા નિરોધયોગ. જપ, પ્રાણાયામ, ધારણા, ધ્યાન વિગેરે ક્રિયાયોગ છે. ચિત્તની નિરુદ્ધ સ્થિતિ સંપાદન કરવી તે ક્રિયાના ઉપરમ નામનો બીજો યોગ છે.

ઉપર પ્રમાણે પંચ પદાર્થોનું સમાસથી, વિસ્તારથી અને વિભાગ વડે જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી બીજાં શાસ્ત્રો કરતાં પાશુપત મતમાં શો વિશેષ છે તે ચિંતવવો. ન્યાય-વૈશેષિક શાસ્ત્રમાં, બૌદ્ધાદિ શાસ્ત્રમાં દુઃખનિવૃત્તિ એ જ દુઃખાન્ત છે. પરન્તુ આ શાસ્ત્રમાં પારમૈશ્વર્ય પ્રાપ્તિ એ વિશેષ છે. બીજાં શાસ્ત્રોમાં અસત્કાર્યવાદ એટલે કાર્ય નવું ઉત્પન્ન

થાય છે. આ શાસ્ત્રમાં પશ્વાદિ કાર્ય નિત્ય છે. બીજાં શાસ્ત્રોમાં અસ્વતંત્ર પ્રધાન પરમાણુ વગેરે કારણ છે. આ શાસ્ત્રમાં સ્વતંત્ર ભગવાન્ કારણ છે. બીજાં શાસ્ત્રમાં કૈવલ્ય અને અભ્યુદયરૂપ ફલને આપનાર યોગ છે. આમાં પરમદુઃખના અવધિના ભાનરૂપ યોગ છે. બીજાં કર્મકાંડાદિ શાસ્ત્રમાં સંસારની પુનરાવૃત્તિ કરાવનાર સ્વર્ગાદિફલ આપનાર વિધિ છે. આમાં પુનરાવૃત્તિ નહિ કરાવનાર રુદ્રસાયુજ્ય કરાવનાર વિધિ છે.

આ પ્રમાણે દુઃખાન્ત. કાર્ય, કારણ, વિધિની શબ્દે કરી સમાપ્તિ અને યોગની અનુભવે કરી । સમાપ્તિ તે ઉપસંહાર છે. પ્રાસંગિક શંકાઓનું સમાધાન કરી સિદ્ધાન્તમાં સ્થિતિ કરવી તેનું નામ નિગમન.

તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રથમ લાભ થયા પછી તેનું તપ વડે સંરક્ષણ કરવું, તેની ભાવાભ્યાસવડે નિત્યતા મેળવવી; રુદ્રતત્ત્વમાં સ્થિતિ અથવા નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવી, અને છેવટે ઉપર વર્ણવેલી જ્ઞાનક્રિયાની માહેશ્વરી સિદ્ધિ મેળવવી-એ પાંચ લાભપંચક છે અને તે ઉપાદેય વર્ગના છે.

પાશુપત મતનાં બીજાં મન્તવ્યો :

પાશુપત દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનના પાંચ લાભ ઉપરાંત મલપંચક, ઉપાયપંચક, દેશપંચક, વિશુદ્ધિપંચક, અવસ્થાપંચક, દીક્ષાપંચક, અને બલપંચક મળી કુલ આઠ પંચકો વિચારવા લાયક છે.

સંશય-વિપર્યયરૂપ મિથ્યાજ્ઞાન, પાપ અથવા અધર્મ, વિષયાસક્તિરૂપ દોષ, પરમેશ્વરપદની વિસ્મૃતિ, અસર્વજ્ઞત્વાદિ ચૌદ ધર્મવાળું બદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ તે પશુત્વ-એ પાંચ મલ પંચક છે, અને તે હેય વર્ગના છે.

ઉપર કહેલા ઉપાદેય લાભપંચકના ઉપાયો પાંચ છેઃ—

ગુરુ પાસે રહી વિદ્યાનું ગ્રહણ, ધારણ, ઊહાપોહ, વિજ્ઞાન, પ્રવચન, ગુરુસેવા, યથાન્યાય સિદ્ધાન્તમાં સદાગ્રહ તે પ્રથમ વાસ

નામનો ઉપાય કહેવાય છે. બીજો ઉપાય ચર્યા અથવા ક્રિયાયોગ છે; ત્રીજો ઉપાય જપ-ધ્યાન છે, ચોથો ઉપાય સદા રુદ્રની સ્મૃતિ છે, અને પાંચમો ઉપાય પરમેશ્વરનો પ્રસાદ છે. ચર્યાનું વિશેષ વર્ણન વિધિખંડમાં આવી ગયું છે. જપધ્યાન સંબંધમાં આ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે કે નાદાન્ત અને બિંદ્વન્ત પ્રણવ મન્ત્રનું આવર્તન બે પ્રકારના ફલને ઉત્પન્ન કરે છે. એક પ્રત્યાહારરૂપ ફલને અને બીજું સમાધિ ફલને. નાદાન્ત પ્રણવજપ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરે છે, અને બિંદ્વન્ત પ્રણવજપ પ્રત્યાહાર પછી સમાધિને ઉત્પન્ન કરે છે. ધ્યાન જપપૂર્વક થાય છે અને ધારણાપૂર્વક પણ થાય છે. મન્ત્રજપ સાથે ધ્યેય રુદ્રમાં ચિત્તવૃત્તિનો સજાતીય પ્રવાહ ચલાવવો તે જપપૂર્વક ધ્યાન છે; વિદ્યાના અનુગ્રહથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવડે ચિત્ત નિરાલંબન થઈ પોતાની મર્યાદામાં સ્થપાઈ જાય અને રુદ્રતત્ત્વ સ્ફુટ થાય તે ધારણા સહિત ધ્યાન કહેવાય.

આ પાંચ ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થતા પાંચ લાભો પાંચ પ્રકારના દેશનિયમથી સત્વર સિદ્ધ થાય છે. ગુરુના નિવાસમાં, વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરનારા સજ્જનો રહેતા હોય ત્યાં, નિર્જન ગુહા વિગેરે સ્થાન, શ્મશાન, અને મહેશ્વરની નિત્ય સ્મૃતિ સંબંધ-એ પાંચ દેશમાં પાંચ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ પાંચ મલ હોય છે તેમ પાંચ પ્રકારની શુદ્ધિઓ સેવ્ય છે. અજ્ઞાનની હાનિ, અધર્મ-નિવૃત્તિ, વિષયાસક્તિનો ત્યાગ, રુદ્રપદથી કદી વિસ્મૃતિ ન થવા દેવી, અને પશુત્વનો નિરોધ-એ પાંચ શુદ્ધિઓ છે.

આ પશુના પશુભાવની નિવૃત્તિવાળી પાંચ અવસ્થાઓ હોય છે. પ્રથમ અવસ્થા વ્યક્તાવસ્થા એટલે પોતે પાશુપત છે એવી ભસ્મધારણાદિ ચિહ્નથી સમજાય તેવી; બીજી અવ્યક્તાવસ્થા એટલે ગુપ્ત અવસ્થા; ત્રીજી ઇન્દ્રિયો ઉપરની જયાવસ્થા; ચોથી પાશોની છેદવાળી અવસ્થા; પાંચમી નિષ્ઠાવસ્થા.

આ અવસ્થામાં લઈ જનાર દીક્ષા પંચક છે. દ્રવ્ય, કાલ, ક્રિયા, મૂર્તિ અને ગુરુ–આ પાંચ વડે દીક્ષાયોગ સિદ્ધ થાય છે, અને તે દીક્ષા પાશુપત ધર્માનુયાયી આચાર્ય આપે છે ત્યારથી અવસ્થાઓનો ક્રમશઃ ઉદય થાય છે.

પરંતુ આ દીક્ષા કરાથી પાંચ લાભનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં, હેયપંચક એટલે મલપંચક જાણ્યા છતાં, ઉપાંય પંચકનું ભાન છતાં અને દેશપંચક મળ્યા છતાં સાધક બલ વિનાનો હોય તો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી ગુરુભક્તિ, બુદ્ધિપ્રસાદ, દ્વંદ્વજય, ધર્મ અને અપ્રમાદ એ ગુણો સાધકે અવશ્ય સંપાદન કરવા જોઈએ.

આ આઠ પંચકથી યુક્ત માહેશ્વર મતાનુયાયીનું જીવન શી રીતે ચાલે તેનો નિર્ણય આ ત્યાગપ્રધાન ધર્મમાં ભૈક્ષ્ય, ઉત્સૃષ્ટ અને યથાલબ્ધ અન્નવડે વૃત્તિ ચલાવવી એથો કર્યો છે.

આ સંક્ષેપથી સમન્વય છે કે પાશુપત દીક્ષા તીવ્ર વૈરાગ્ય અને ત્યાગપ્રધાન ધર્મવાળી છે; તેમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, વની અને સંન્યાસીનો મુખ્યાધિકાર છે, અને ગૃહીઓનો ગૌણાધિકાર છે.

પાશુપતની બીજી બે શાખાઓ કારુણિક એટલે રુદ્રપ્રસાદ ઉપર બંધાયેલી અને કાપાલિક એટલે ઘોરતન્ત્ર ઉપર બંધાયેલી પ્રચલિત હતી. આ અઘોર અને ઘોર મતના માહેશ્વરોના ભેદ ઘણે ભાગે તેમની ચર્યા અને યોગ ઉપર બંધાયેલા હતા. સિદ્ધાન્તોમાં મુખ્ય ભેદ ન હતો. પરંતુ માહેશ્વર મતની શૈવ શાખામાં સ્વતંત્ર આગમના વિચારો છે.

[૪] શૈવ સિદ્ધાન્ત અથવા આગમાન્ત શૈવ દર્શન :

જેવી રીતે લકુલીશ પાશુપત દર્શન પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રકટ થયું છે, તેવી રીતે દાક્ષિણાત્યોમાં તામીલ પ્રદેશમાં શૈવાગમ દર્શન પ્રગટ થયું છે. જેવી રીતે વેદવાદીઓની ઋગ્વેદાદિ સંહિતાઓ છે, તેમ આ તામીલ શૈવોની સંહિતાઓ છે. દ્રાવિડોની બે મુખ્ય સંહિતાઓ તામીલ ભાષામાં છે. એકનું નામ દેવારમૂ અને બીજાનું નામ

તિરુવાચકમ છે. તામીલ શૈવો આ આગમોને વેદ જેટલા જ પ્રમાણ-ભૂત માને છે. જેમ શ્રુતિ એટલે વેદની સંહિતાઓ વેદ વ્યાસે રચી તેમ આગમ સંહિતાના ઘડનારા ત્રણ મુખ્ય આચાર્યો થયા છે. શંબંધર, આપ્પરસ્વામી અને સુંદરમૂર્તિ નામના શૈવ આચાર્યોનાં પદ્યો ઈ. સ. પછી છઠ્ઠા આઠમા સૈકામાં રચાયાં જણાય છે. તેમાં ૭૯૭ પદ્યોની સંહિતા આંદારનંબીએ ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના અરસામાં ગોઠવી. બીજી સંહિતા માણિક્ય વાચકે (મનીક્કા વાસહરે) રચી અને તે નવમા અને દશમા સૈકા વચ્ચે રચાઇ. તામીલોમાં આ સંહિતા પ્રતિ પૂજ્ય ભાવ ઘણો છે. સૂક્તો અથવા પદ્યોને પડિગમ કહે છે અને તે દશદશ શ્લોકનાં હોય છે.

આર્યોના રુદ્રની અને દ્રાવિડોના શિવની ભાવનાનું સંમેલન રામાયણ પહેલાં થયેલું જણાય છે. ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ના અરસામાં હિન્દુઓનો વૈદિક ધર્મ તામીલ દેશમાં પ્રવેશ પામ્યો ત્યારે વિષ્ણુ અને શિવ સંબંધી ભક્તિભાવના ક્રમશઃ સંસાર અને ત્યાગને પોષનારી દાખલ થવા પામી. બંને પ્રણાલિકા અવિરોધી ભાવથી ટકી રહી. પરંતુ જ્યારે બૌદ્ધોએ અને જૈનોએ તે બે દેવોની ભાવનાને ડગાવવા પ્રયત્ન કર્યા, ત્યારે પ્રત્યેક પ્રણાલિકાએ પોતપોતાના દેવની મહત્તા વધારી અનુયાયીઓમાં વિરોધ જગવ્યો. વૈષ્ણવ અથવા સાત્વતતન્ત્ર વાળાઓમાં આલવારો થયા, અને શૈવ અથવા પાશુપત તન્ત્રવાળામાં શૈવ આચાર્યો થયા. શ્રી શંકરાચાર્ય જે દ્રાવિડાચાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે તે દ્રાવિડ સૂત્રના કર્તા હતા. આ દ્રાવિડોના શૈવાગમનું તત્ત્વદર્શન અદ્વૈત છાયાવાળું પણ શિવપક્ષપાતી ઘડાયું છે, અને તેનું સમર્થન શ્રીકંઠ શિવાચાર્યે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં કર્યું છે.

આ દ્રાવિડોના તામીલ સાહિત્ય ઉપરાન્ત શૈવ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન આગમાન્ત શૈવમતમાં સ્વતંત્ર રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં થયું છે. ઉપર કહેલા પંચમુખના મહેશ્વરના ઊર્ધ્વ મુખમાંથી પાંચમો આમ્નાય પ્રકટ થયો. તે પાંચમો રહસ્ય આમ્નાય અઠ્ઠાવીસ આગમ

ગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ અઠ્ઠાવીસ આગમ ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) કામિકાગમ, (૨) યોગાગમ, (૩) ચિન્ત્યાગમ, (૪) કારણાગમ, (૫) અજિતાગમ, (૬) દીપ્તાગમ, (૭) સૂક્ષ્માગમ, (૮) સહસ્રાગમ, (૯) અંશુમદાગમ, (૧૦) સુપ્રભેદાગમ, (૧૧) વિજ્ઞાનાગમ, (૧૨) વિજયાગમ, (૧૩) નિઃશ્વાસાગમ, (૧૪) સ્વાયંભુવાગમ, (૧૫) અનલાગમ, (૧૬) વીરાગમ, (૧૭) રૌરવાગમ, (૧૮) મુકુટાગમ, (૧૯) વિમલાગમ, (૨૦) ચંદ્રજ્ઞાનાગમ, (૨૧) મુખ્યબિંબાગમ, (૨૨) પ્રોદ્ગીતાગમ, (૨૩) લલિતાગમ, (૨૪) સિદ્ધાગમ, (૨૫) સન્તાનાગમ, (૨૬) નરસિંહાગમ, (૨૭) કિરણાગમ, (૨૮) વાતુલાગમ.

આ આગમાન્ત શૈવમતમાંથી વીરશૈવ સંપ્રદાય અથવા લિંગાયત સંપ્રદાય બસવે પ્રકટ કર્યો જણાય છે. લિંગાયત વીરશૈવો સિદ્ધાન્તમાં અદ્વૈતી જણાય છે. કારણ કે આગમસાર શતકત્રયમાં વીરશૈવની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કહી છે.

वी शब्देनोच्यते विद्या शिवजीवैक्यबोधिका ।
तस्यां रमन्ते ये शैवा वीरशैवास्तु ते स्मृताः ॥

'વી વડે જીવશિવનું એકપણું જણાવનાર વિદ્યા સમજવી; તેમાં જે શૈવો રમે છે તે વીરશૈવ છે.' આ વીરશૈવો શિવતત્ત્વને સ્થલ (સ્થાવર) અને અંગ (જંગમ) એ બે ભાવથી ભજે છે.

[૫] આગમ એટલે શું?

આગમ પદાર્થનું નિર્વચન વાચસ્પતિમિશ્ર યોગભાષ્યની ટીકામાં એવું કરે છે કે "आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्मादभ्युदय-निःश्रेयसोपायाः स आगमः"—જે વડે ભોગમોક્ષના ઉપાયો બુદ્ધિમાં ચઢી શકે છે તે આગમ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે કેવલ શબ્દ શરણ થવાને બદલે જે ગ્રન્થ ભોગ-મોક્ષના ઉપાયોનું બુદ્ધિપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે તે આગમ. જે ગ્રન્થ પોતાના પ્રામાણ્યનો આધાર

પોતાના ઉપર જ રાખે તે નિગમ. આ ઉપરથી સ્વતઃપ્રમાણ વેદ અથવા નિગમ. અને બુદ્ધિથી વ્યવસ્થા થાય તે આગમ. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું સ્વયંભૂ ઊંડાપણું જણાવે તે નિગમ; તેના ઉપાયોનું બહોળાપણું જણાવે તે આગમ. જેવી રીતે બૌદ્ધોમાં હીનયાનમાં સુગતના મૂલ વિચારો રહ્યા, અને મહાયાનમાં દેશકાલને અનુસાર બોધિનો વિસ્તાર થયો, તેમ બ્રાહ્મણોએ નિગમની એટલે શ્રૌતવાઙ્મયની ખોટ આગમથી પૂરી પાડી છે. આ ચાર વેદ ઉપરાન્તના પાંચમા સાહિત્યનો ઉદય છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના સમય પહેલાં થયો હતો અને તેનો ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી પ્રવાહ ચાલ્યો જણાય છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં આદિત્ય દેવ મધુ છે, અને તે આદિત્યમંડલના મધપૂડાનાં ઊર્ધ્વ કિરણો રૂપ મધુનાડીમાં 'ગુહ્યઆદેશો' મધુકરની પેઠે રસ લાવે છે. તેને તાપ લગાડવાથી જે યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય, અન્ન વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે તે સમરસ થઈ મધુ બને છે. આ પાંચમા અમૃતરસ ઉપર સાધ્યો એટલે સિદ્ધજનો જીવે છે. તે પ્રણવરૂપ મુખવડે તે સિદ્ધદેવો તે અમૃત જમે છે. તેઓ સામાન્ય અન્નને અને પાનને લેતા નથી. માત્ર આ પ્રણવદ્વારથી ગુહ્ય આદેશોના મધુરસને જોઈ તૃપ્ત થાય છે, [illegible], વગેરે. વળી નારદ અને સનત્કુમારના સંવાદમાં તેજ ઉપનિષદ્‌માં [૭. ૧] ચાર વેદ ઉપરાન્ત ઇતિહાસ પુરાણ જે વેદોનો પાંચમો વેદ, પિતૃકલ્પ, દૈવકલ્પ, નિધિકલ્પ, વાકોવાક્ય, એકાયનવિદ્યા, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવજનવિદ્યા નારદ જાણે છે. પરંતુ અધ્યાત્મવિદ્યા જાણતા નથી; તેથી અનુશોચ [illegible] છે. આ વિદ્યાની નામાવલિમાં જે લૌકિક અને અલૌકિક વિદ્યાનાં વર્ણન છે તે સર્વ ક્રમશઃ સંહિતાના રૂપમાં ઘડાવા લાગ્યાં. તેમાં ઇતિહાસ, પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, અષ્ટાદશ ઉપપુરાણ વગેરે રૂપોમાં પેઠાં. એકાયન શાખાના વેદમાંથી સાત્વત તંત્ર પ્રકટ થયું, એમ આગળ જણાવવામાં આવશે. નક્ષત્રાદિવિદ્યા, જ્યોતિષ્ નામના ઉપવેદની શાખામાં ગઈ.

સર્પવિદ્યા અથવા ગારુડવિદ્યા આયુર્વેદમાં ગઈ. ભૂતવિદ્યા, દેવજન-વિદ્યા, ઐન્દ્રજાલાદિ અદ્દભુત તંત્રોમાં ગઈ. પિતૃકલ્પ, દૈવકલ્પ, ધર્મ-સંહિતાઓમાં પેઠા. અવશિષ્ટ બ્રહ્મવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા (સર્વ-વિદ્યાની મૂર્ધન્ય) તે આગમ ગ્રન્થોમાં પેઠી. આ આગમનું પૂજ્યત્વ શ્રીગૌડપાદના એટલે શંકરાચાર્યના પરમ ગુરુના સમયમાં સિદ્ધ હતું. કારણ કે માંડૂક્ય કારિકાના ચાર પ્રકરણરૂપ ગ્રન્થના પહેલા પ્રકરણનું નામ તેમણે આગમ પ્રકરણ આપ્યું છે, એટલે તે પ્રણવવિદ્યા આગમ ઉપર બંધાયેલી છે એવું સ્પષ્ટ થાય છે, અને તેને ટેકો છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્દના ઉપરનાં અવતરણો આપે છે. પતંજલિના યોગસૂત્ર પહેલાં આ આગમ પ્રણાલિકા સિદ્ધ હતી કારણ કે વ્યાસ ભાષ્યમાં વિશેષ આધાર તરીકે આગમ વાક્યોનાં અવતરણો આવે છે.

આ વિપુલ સાહિત્ય શિવના ઉર્ધ્વમુખમાંથી નીકળ્યું, અને તેની અઠ્ઠાવીસ સંહિતાઓ થઈ એમ શૈવો કહે છે. તાંત્રિકો એટલે શાક્તો કહે છે કે આ સાહિત્ય છ વ્યૂહમાં ઘડાયું છેઃ—(૧) આગમ, (૨) રહસ્ય, (૩) સંહિતા, (૪) યામલ, (૫) અર્ણવ, અને (૬) તંત્ર. આ પ્રત્યેક વર્ગના શુદ્ધ, મિશ્ર, અશુદ્ધ એવા ત્રણ વર્ગ પડે છે. તેમાં શુદ્ધ વર્ગના ગ્રંથો વેદના અવિરોધી હોવાથી પ્રમાણભૂત છે. મિશ્રસાહિત્ય તેવું પ્રમાણભૂત નથી; અશુદ્ધ સાહિત્ય વૈદિકોને સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. ત્રૈવર્ણિક પ્રજા વિનાની પ્રજાનું તે શોધક ઉપયોગી સાહિત્ય છે તેથી તેમના અર્થે તે પ્રમાણભૂત છે.

આગમ ઉપરાંત શિવરહસ્ય, શ્યામારહસ્ય, ત્રિપુરારહસ્ય વગેરે ગ્રન્થો મારા જોવામાં આવ્યા છે. દત્તસંહિતા, સૂતસંહિતા, બૃહત્સંહિતા, શુક સંહિતા, વગેરે શુભાગમ પંચકના ખંડો મેં જોયા છે. રુદ્રયામલ, વિષ્ણુયામલ, વિગેરેના ખંડો જોયા છે. અર્ણવ ગ્રન્થ મેં જોયા નથી. તન્ત્ર ગ્રન્થો જોયા છે.

આગમ અને નિગમ (વેદ)-એ બંને સાહિત્યમાં આગમો ઘણે ભાગે દ્રાવિડ દેશમાં (દક્ષિણાપથમાં) પ્રકટ થયા, અને નિગમ (વેદ)

ઉત્તરાપથમાં ઘડાયા. આ બંને સાહિત્યની સરિતા આચાર કાંડ બાજુ ઉપર મૂક્યા પછી વિચારકાંડમાં સેળભેળ થઈ ગઈ જણાય છે, અને પાછળથી આગમ શબ્દ વેદનો પણ પર્યાય થઈ ગયો છે. ત્રણ પ્રકારની પ્રમાણમાલામાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને આગમ એવી ગણના થવા લાગી, અને છેવટે શ્રુત અથવા અનુમિત અર્થ જે જણાવે છે એવા આપ્ત પુરુષનું વાક્ય તે આગમ પ્રમાણ એવા નિર્ણય ઉપર તર્કશાસ્ત્ર ચાલ્યું છે.

આગમ અને નિગમની એકવાક્યતા કરવાનો પ્રયત્ન શ્રીકંઠાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં કર્યો છે. તેમનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે છે:—

"અમે વેદ (નિગમ) અને શૈવ આગમનો ભેદ જોતા નથી. વેદને પણ શિવાગમ સંજ્ઞા લગાડી વ્યવહાર કરવો યોગ્ય છે: કારણ કે વેદ પણ શિવનું અથવા પરમેશ્વરનું કાર્ય છે. આથી શિવાગમ બે પ્રકારનો છે–એક ત્રૈવર્ણિક પ્રજાને લગતો અને એક સર્વ પ્રજાને લગતો, વેદ અથવા નિગમ ત્રૈવર્ણિક પ્રજાને અર્થે છે. અન્ય સર્વ પ્રજાને અર્થે છે. બંનેના એક જ કર્તા શિવ છે. **ईशानः सर्वविद्यानाम्** એ વેદમંત્ર પરમશિવને સર્વ વિદ્યાના ઈશ્વર રૂપે વર્ણવે છે. વળી **अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्** વિગેરે મન્ત્ર સ્પષ્ટ જણવે છે કે ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર આ મોટા પુરુષના નિઃશ્વાસરૂપ છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે આ અઢાર પ્રકારની વેદવિદ્યા ભિન્ન માર્ગમાં વહે છે. તેના આદિકર્તા સાક્ષાત્ શિવ જ કવિ છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ–સ્મૃતિ વેદશાસ્ત્રને શિવની કૃતિ માને છે. આગમ શાસ્ત્ર તો શિવની જ કૃતિ છે એવું આરંભથી જ જણવે છે. આ પ્રમાણે એક કર્તા હોવાથી બંને શાસ્ત્ર અર્થ સંબંધમાં પ્રમાણભૂત છે.

વળી સદ્યોજાત, વામદેવ, અઘોર, તત્પુરુષ, ઈશાન–એ પાંચ બ્રહ્મમંત્રો યજુર્વેદના આરણ્યકમાં ગવાયા છે, **नमः शिवाय** એ પંચાક્ષરી મંત્ર યજુઃસંહિતામાં ગવાયો છે, પ્રાસાદ મન્ત્ર વેદ વાક્યમાં છે: પશુ પતિ, પાશ, વગેરે શૈવ પરિભાષા શ્વેતાશ્વતર

શાખાંના ઉપનિષદ્‌માં ...કારાઈ છે, ભસ્મધારણ, ત્રિપુંડ્ર કરવાનું, શિવલિંગનું પૂજન, રુદ્રાક્ષધારણ વગેરે બાહ્ય આચાર વૈદિકોનો તેમ આગમાંત શૈવોનો સમાન છે, તેથી ઉભયશાસ્ત્ર—વેદ અને આગમ—પ્રમાણભૂત છે. આ પ્રમાણે એક કર્તા હોવાથી અને અર્થતાત્પર્ય સમાન હોવાથી **पत्युरसामंजस्यात**–પશુપતિનું દર્શન યોગ્ય નથી-" એ સૂત્રથી આરંભ પામતા બ્રહ્મસૂત્રના અધિકરણનું તાત્પર્ય કેવલ નિમિત્તકારણ ઈશ્વર છે એવું માનનારા હિરણ્યગર્ભની યોગસ્મૃતિ (એટલે પતંજલિની અનુશાસનરૂપ સ્મૃતિ જે તેના ઉપર બંધાયેલી છે) ના અનુયાયીઓના ખંડનમાં છે એટલે હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા)ની યોગસ્મૃતિના ખંડનમાં અધિકરણનું તાત્પર્ય છે એ માનવું યોગ્ય છે.

અથવા જેમ આકાશાદિ પણ નિત્ય નથી પરંતુ જન્ય અથવા બ્રહ્મકાર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં વિયદધિકરણનું તાત્પર્ય છે, તેમ કેવલ° નિમિત્ત કારણ નથી એ અમારો સિદ્ધાન્ત છે."

આ કર્તાના એકપણા ઉપર અને અદ્વૈત સિદ્ધાન્તમાં વેદનું અને આગમનું તાત્પર્ય હોવાથી વેદ સમાન આગમો પ્રમાણ છે–એ નિર્ણય શૈવાચાર્યોનો હતો તેમાં અપ્પય્યદીક્ષિતે વધારો કર્યો છે કે જે શ્રુતિ એટલે વેદથી અવિરોધી આગમાંશ છે તે સર્વાંશ પ્રમાણ છે. ત્યાર પછી વામાચારવાળા પાશુપતોનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી. અવૈદિકોએ તે પણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

[૬] આગમવાદીઓનું પ્રમાણ સાહિત્ય :

આગમવાદી શૈવોનું પ્રમાણ સાહિત્ય શ્રી માધવાચાર્યના સમય પહેલાં (ઈ. સ. ૧૩૨૧-૧૩૮૭) ઘડાઈ ગયું હતું. તેમાંના સર્વદર્શન સંગ્રહના શૈવ દર્શનમાં સિદ્ધગુરુ, બૃહસ્પતિ, મૃગેન્દ્ર, ભોજરાજ, સોમશંભુ, અઘોરશિવાચાર્ય, રામકંઠ વગેરે પ્રાચીન વિચારકોનાં નામો આવે છે, અને તત્ત્વપ્રકાશ, બહુદૈવત્ય, તત્ત્વસંગ્રહ, કાલોત્તર, સૌરભેય, શ્રીમત્કરણ, પૌષ્કર, જ્ઞાનરત્નાવલિ પ્રમાદિ ગ્રન્થોનાં નામ

આવે છે. આથી અઠ્ઠાવીસ આગમ ગ્રંથો ઉપરાંત બીજું વિપુલ સાહિત્ય ઈ. સ. ના ચૌદમા સૈકા પહેલાં રચાઈ ચૂક્યું હતું. શ્રીકંઠાચાર્યાદિ તત્ત્વચિંતકોએ પ્રસ્થાનત્રયીનું તાત્પર્ય શિવાગમાનુસારી તારવ્યું છે અને ઈ. સ. ૧૫૫૦ થી ૧૬૦૦ સુધીમાં થયેલા શ્રીમદ્ અપ્પય્ય દીક્ષિત અને તેમના વંશજો નીલકંઠ દીક્ષિત વગેરે એ આ આગમાન્ત શૈવમતને કેવલ ધર્મ પ્રણાલિકા રૂપે નહિ, પરંતુ તત્ત્વવિદ્યાના આધારભૂત બનાવ્યો છે. આ સંબંધમાં અવલોકન કરવા યોગ્ય ગ્રન્થો-(૧) અનુભવસૂત્ર (૨) નન્દીશ્વર કારિકા (૩) શ્રીકંઠાચાર્યકૃત બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય (૪) વિશેષાર્થપ્રકાશ (૫) શિવજ્ઞાનદીપિકા (૬) શિવજ્ઞાનબોધ (૭) શિવતત્ત્વરત્નાકર, (૮) શિવાદ્વૈત (૯) રત્નત્રયપરીક્ષા (૧૦) શૈવપરિભાષા (૧૧) નિગમાગમસારસંગ્રહ (૧૨) અગસ્ત્યસૂત્ર.

આગમાંત શૈવ સિદ્ધાન્ત ચાર પાદમાં અને ત્રણ પદાર્થમાં સમાપ્ત થાય છે. વિદ્યાપાદ, ક્રિયાપાદ, યોગપાદ અને ચર્યાપાદ-એ ચાર શાસ્ત્રના પ્રતિપાદ્ય વિષયો ઉપર બંધાયેલા પાદ અથવા ખંડ છે. તેમાં ક્રિયાપાદ, યોગપાદ, અને ચર્યાપાદ-એ ત્રણ ધર્મપર હોવાથી અત્ર સવિશેષ વર્ણવવા યોગ્ય નથી. પરંતુ વિદ્યાપાદ જે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતો છે તે સંબંધમાં અધિક ચિંતનની જરૂર છે. વિદ્યાના એટલે જ્ઞાનના વિષય ત્રણ છેઃ-(૧) પતિ એટલે સ્વતંત્ર શિવ અથવા પરમેશ્વર તત્ત્વ, (૨) પશુ એટલે સચેતન છતાં અસ્વતંત્ર જીવ, અને (૩) પાશ એટલે બંધના હેતુઓ. આ શૈવ સિદ્ધાન્તનાં વિદ્યાસૂત્રોમાં સૃષ્ટિના ત્રણ પ્રકાર માનવામાં આવે છે-(૧) શબ્દ સૃષ્ટિ. (૨) અર્થ સૃષ્ટિ, અને (૩) પ્રત્યય સૃષ્ટિ. પહેલી સૃષ્ટિ જ્ઞાનનુ સાધન બને છે, બીજી જ્ઞાનનો વિષય એટલે જ્ઞેય બને છે, અને ત્રીજી સૃષ્ટિ જ્ઞાનરૂપ બને છે. શબ્દ, અર્થ અને પ્રત્યય-એ ત્રણનું એકત્વવત્ થયેલું મૂલરૂપ તેને નિષ્કલ પરમશિવ અથવા પરમેશ્વર કહે છે, આ પરમશિવની બાહ્યભાવના પરબિંદુ અથવા પૂર્ણ અનુસ્વાર ચિહ્ન વડે દર્શાવવામાં આવે છે. આ પરબિંદુ કેન્દ્રભાવને પામી આંતર ક્ષોભવાળું થાય અને જે

અવ્યક્ત રવ અથવા નાદ ભીતર ઉત્પન્ન કરે તેને પ્રણવ અથવા અપરબિંદુ કહે છે. આમાં પરબિંદુ શાંત્યતીત કલાનો અને અપર-બિન્દુ શાંતકલાનો હોય છે. જ્યારે અપરબિંદુ આંતર ભેદથી ભેદાઈ પુટ ત્રોડી પ્રથમ બાહ્યભાવને પ્રકટ કરે ત્યારે શક્તિ તત્ત્વ જાગે છે. આ શક્તિતત્ત્વ પ્રણવદ્વારથી સ્રવે છે, અને તેનાં પ્રસવ સ્રોતસ્‌ને પ્રણવના નાદ, બિંદુ અને કલા એવાં ત્રણ નામ આપવામાં આવે છે. જ્યારે અપરબ્રહ્મરૂપ પ્રણવ વિભક્ત થવાના સંધિ ઉપર હોય છે ત્યારે તે પરા શક્તિ અથવા પરા વાણી કહેવાય છે, અને જ્યારે પ્રથમાંકુર કાઢે છે ત્યારે શબ્દ, અર્થ અને પ્રત્યય-જ્ઞાનસાધન, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એવાં ત્રણ દલ પ્રકટ કરે છે; આને ત્રિનેત્ર, ત્રિદલ વગેરે રહસ્ય સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. અને તેના બાહ્ય પ્રતીક તરીકે બીલીનાં ત્રિદલ લેવાય છે. પરશિવ અથવા પરજ્યોતિરૂપબિન્દુ અથવા લિંગ આ ત્રણ દલવડે, પ્રણવ ભેદવડે, પ્રસ્રવતા શાક્તરસથી આપણને સમજાય છે. આ ત્રણ દલથી પરશિવનું અપરબિન્દુદ્વારા ગોચર થતું રૂપ પરશિવ જેવું કેવલ શાંત્યતીત અથવા અવ્યક્ત નથી, પરંતુ વ્યક્તાવ્યક્ત એટલે અર્ધનિમીલિત નેત્ર જેવું ઉઘડેલું નહિ ઉઘડેલું-કંઈક સ્વતંત્ર સત્ છે એવું ભાન કરાવનારું બીડાયલા કમલ પુષ્પ જેવું હોય છે. આ શક્તિયુક્ત ત્રીજા તત્વને સદાશિવ એટલે સત્તત્ત્વ કહે છે. આની બાહ્ય પ્રતીકરૂપે પ્રતીતિ સાંબમૂર્તિ એટલે જલાધારીવાળા શિવલિંગ વડે કરાવવામાં આવે છે. કેવલ લિંગ નહિ, કેવલ યોનિ રૂપ નહિ, પરંતુ સંમિશ્ર સાંબચિહ્ન તે સદાશિવતત્ત્વનું જ્ઞાપક છે. આ તત્ત્વમાં વિદ્યાકલા જાગે છે. આ સદાશિવ તત્ત્વ અર્ધનારીશ્વરપદનું સર્વ વિદ્યાના ઈશાનરૂપ, ત્રિનયન અને પંચમુખવાળું મંત્રમય ચિતરવામાં આવે છે. આ તત્ત્વ નામ-રૂપાત્મક, સંજ્ઞાસંજ્ઞીના સામાન્ય ભેદવાળું, પોતાની પીઠમાં શાક્તબલને ધારણ કરનારું અને પોતાના પરમશિવ સ્વરૂપને કદી નહિ વિસરતું, પંચમુખવડે પાંચ આમ્નાયને પ્રવર્તાવતું ભુવન એટલે શરીરને ધારણ

કરે છે. આ શરીર મંત્રાત્મક એટલે શબ્દચિત્રમય હોય છે. અને તે
તેના સ્વરૂપની ઉકેલ (ઉત્કીલન) અર્થે હોય છે. પ્રણવના નાદ,
બિંદુ, કલાવાળું આ સદાશિવ તત્ત્વનું ભુવન અકાર, ઉકાર, મકારવાળા
પ્રણવના ત્રણ અક્ષરાત્મક વ્યસ્તમાત્રાને સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણધર્મોને,
બ્રહ્માદિ ત્રણ ગુણ મૂર્તિઓને, એ ત્રણ દેવની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને
સંહાર રૂપ વિવિધ શક્તિઓને; ધર્મ–અર્થ–કામ રૂપ ત્રણ પુરુષાર્થને,
ભૂરાદિ ત્રણ વ્યાહૃતિ બીજોને, ત્રિપદા ગાયત્રીના ત્રણ ભર્ગ સંજ્ઞાવાળા
હિરણ્યગર્ભથી સચેતન પાદત્રયને, લોકત્રયી, વેદત્રયી, પ્રાણત્રયીવાળા
નામ, રૂપ અને કર્મના સારને પોતાના સાંબ એટલે અર્ધમાત્રાવાળા
સ્વરૂપમાંથી જગવે છે, અને પોતે પરોરજા પદમાં તુરીય ભાવે એટલે
નિર્વિકારભાવે સ્થિત રહે છે. આ સદાશિવ તત્ત્વ પતિભાવે પોતાના
મંત્રમય શરીર વડે પશુના ઉદ્ધાર અર્થે મોક્ષરૂપ ચતુર્થ પુરુષાર્થના
સાધનોની ઘટના પણ કરે છે; અને તેનું પ્રકટીકરણ સદ્યોજાત, વામ-
દેવ, અઘોર, તત્પુરુષ, ઈશાન સંજ્ઞાવાળાં પોતાનાં પંચમુખથી કરે છે,
અને તેમાં પ્રણવના શબ્દ અને અર્થનો વિપુલ વિસ્તાર કરે છે. આ
શબ્દરાશિ અથવા શાસ્ત્રને આગમ કહે છે. આ આગમનો બોધ
પ્રણવાદિ નામવાળા દશમંત્રાવ્યક્ષોને (જેને શિવ સંજ્ઞા આપવામાં
આવે છે) અને અનાદિ રુદ્ર વિગેરે અઢાર રુદ્રોને સદાશિવ દ્વારા
થાય છે. આ રહસ્યનો ઉપદેશ અઠ્ઠાવીસ દેવોને થાય છે. તેનો ઉપ-
શ્રોતા રુરુ નામવાળો મુનિ કહેવાય છે; એટલે જે સાંકેતિક શબ્દના
મર્મને સમજે છે તે રુરુ. આ મર્મ ગ્રાહક આગમ મનુષ્ય પ્રાણીના
વર્ગમાં દિવ્યદ્વારથી, સિદ્ધદ્વારથી, અથવા મનુષ્યદ્વારથી પ્રકટ થાય છે;
અને જે પદ્ધતિથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને દીક્ષા પદ્ધતિ કહે છે.

રુરુ નામના મુનિએ આ શિવજ્ઞાનનાં સૂત્રોને બાર કારિકાના
રૂપમાં રચ્યાં છે, અને તે ગ્રન્થને શિવજ્ઞાનબોધ અથવા અનુભવસૂત્ર
કહે છે. મૂલ ગ્રન્થ દેવનાગરી લિપિમાં મારા જોવામાં આવ્યો નથી.
પરંતુ તામીલ લિપિમાં તે ગ્રંથ છે અને તેના ઉપર સદાશિવ

શિવાચાર્યની શૈવસિદ્ધાન્ત સૂત્રવૃત્તિનો કેટલોક ભાગ મારા અવલોકનમાં આવ્યો છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

પહેલા ચાર સૂત્રોમાં પરમેશ્વરનું કર્તૃત્વ, પ્રમાણ, લક્ષણ અને સંહાર કૃત્ય પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પાંચમા સૂત્રમાં જીવરૂપ પશુના અંતર્યામી પશુપતિનું પાલકપણું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. છઠ્ઠા અને સાતમા સૂત્રમાં સત્પદાર્થ અને અસત્પદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આઠમા અને નવમા સૂત્રમાં પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ અથવા પ્રસાદ શી રીતે વરસે છે, અને તે અનુગ્રહ વડે પ્રાણીઓ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, સાક્ષાત્કાર, અને મોક્ષરૂપ ફલને મેળવવા શી રીતે સમર્થ થાય છે તેનું વિધાન છે. દસમા સૂત્રમાં ઉપર કહેલા અમોઘ ફલને આપનાર પરમેશ્વરની પ્રપત્તિ અથવા ભક્તિ કરવાનું, પશુના મલ, માયા, કર્મ, અને તત્ત્વનું આવરણ—એ ચાર પાશની વાસનાનો ક્ષય કરવાનું, અને આગામી એટલે ક્રિયમાણ કર્મોના સંસ્કારો શી રીતે બંધને ઉત્પન્ન ન કરી શકે એવા સાધનોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. અગિયારમા અને બારમા સૂત્રોમાં અંતરંગ ભક્તિ અને બહિરંગ ભક્તિના અનુક્રમે પ્રતિપાદક યોગ, ક્રિયા અને ચર્યાના ક્રમનું પ્રતિપાદન છે.

આ આગમાન્ત શૈવ સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય પતિ–પશુ–પાશ અથવા ઈશ્વર, જીવ અને જગત્—એ ત્રણનો વિવેક છે. તે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન બંધ હેતુઓ અથવા પાશને તોડી શી રીતે અખંડાકાર સચ્ચિદાનંદ-પરિપૂર્ણ શિવતત્ત્વમાં અહંભાવના આવેશ વડે સાયુજ્ય મેળવવું તે છે. પરમેશ્વરની અનુગ્રહ શક્તિનો પાત અથવા છાંટ જેને લાગી છે તેઓ આ શાસ્ત્રના અધિકારી છે. પ્રત્યેક જીવાત્માનો શિવાત્મા સાથેનો તાદાત્મ્ય અથવા અનન્ય અનુભવ જાગવો એ શાસ્ત્ર અને શિષ્યનો સંબંધ છે.

આ સારસંગ્રહ ઉપરથી સમજાય છે કે આગમાંત શૈવસિદ્ધાન્ત અને નિગમાંત (વેદાન્ત) બ્રહ્મસિદ્ધાન્તમાં બહુ ફેર નથી. માત્ર આગમ

શૈવસિદ્ધાન્ત પરમેશ્વરના ઉપાસ્ય સ્વરૂપ ઉપર ભાર મૂકે છે ત્યારે નિગમાન્ત સિદ્ધાન્ત એટલે વેદાન્તદર્શન તેના જ્ઞેયસ્વરૂપ ઉપર ભાર મૂકે છે. આગમાંત સિદ્ધાન્ત ભક્તિપ્રધાન છે અને તેનો મોક્ષ સાયુજ્ય પદમાં છે, ત્યારે નિગમાંત સિદ્ધાન્ત જ્ઞાનપ્રધાન છે અને તેનો મોક્ષ કૈવલ્યપદમાં છે. બંને અદ્વૈતાનુસારી છે. આ કારણથી આગમાંત શૈવમત અને બ્રહ્મમત જેવી રીતે સાંખ્ય-યોગ એકતંત્રાત્મક છે તેમ એક તંત્રાત્મક જણાય છે. અપ્પય્ય દીક્ષિત શિવાર્ચન-ચંદ્રિકામાં લખે છે કે:—

"શૈવો શિવપૂજા આત્મલાભાર્થે કરે છે એટલે અનાત્મ સ્વર્ગાદિ સુખને મેળવવા નહિ પરંતુ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવું છે તેના બોધ અર્થે કરે છે. આ શિવાત્મભાવના શુદ્ધ અને મિશ્ર એમ બે પ્રકારની છે. શક્તિ વિનાની શિવની ભાવના તે કેવલ વૈદિક અથવા શુદ્ધ છે. શક્તિ સાથેની શિવની મિશ્રભાવના થાય છે. આ મિશ્રભાવનામાં શક્તિપ્રધાનવાળી સૂર્યપૂજકોની સૌર મતની સાવિત્રી ભાવના છે. કેવલ શક્તિપૂજન તે વામ પદ્ધતિ છે: સશક્તિ શિવપૂજન તે દક્ષિણ પદ્ધતિ છે. સાંબશિવનું એટલે શક્તિસહિત શિવનું નિગમ અને આગમમાં વર્ણવેલાં નામ, રૂપ, ગુણ અને કર્મના અર્થ ચિત્રથી વિશિષ્ટ પૂજન અને ધ્યાન તે ભોગ મોક્ષરૂપ ઉભય પુરુષાર્થને સનબલે અને સમરસથી આપે છે, માટે વેદ માર્ગમાં આગમનું મિશ્રણ એ દોષ નથી, પરંતુ અલંકાર છે. જ્યારે તેમાં પાશુપતમતનો દ્વૈતવાદ આવે ત્યારે દોષવાળું થાય છે." જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ માતપિતા સાથે આપણો સપિંડ સંબંધ છે. તેવી રીતે પરમેશ્વર સાથે પણ આપણો અંશાંશિસંબંધ છે. એક આગમ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે:—

त्रयं च मातृसंबद्धं रक्तं मांसं च मेदसा ।
त्रयं च पितृसंबद्धं अस्थि चर्म च शुक्लगम् ।
चैतन्यं वायुरग्निश्च त्रयसंबंध ईश्वरात् ।

માતા તરફથી લોહી માંસ અને મેદ પ્રાપ્ત થાય છે; પિતા

તરફથી અસ્થિ, ચર્મ અને શુક્ર વારસામાં મળે છે, પરંતુ ચૈતન્ય, પ્રાણવાયુ અને અગ્નિત્વ ઈશ્વરનો વારસો છે.

[૭] આગમ શૈવમતમાંથી વીર શૈવમત (લિંગાયત સંપ્રદાય)નો ઉદય :

આગમ શૈવમત દ્રાવિડોમાં સ્વતંત્ર પ્રકટ થયેલો, અને તે અદ્વૈતવાદી હતો. તેનો પ્રસાર બીજાપુર જિલ્લામાં લગભગ ઈ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૬૨ સુધીમાં લિંગાયત પંથમાં રૂપાંતરથી થયો જણાય છે. ચાલુક્ય વંશના પરાક્રમી રાજા વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા અથવા વિક્રમાંકદેવ ઈ. સ. ૧૦૭૬માં રાજ્યારૂઢ થયા. તેમની રાજધાની હાલના નિઝામ રાજ્યમાં આવેલી કલ્યાણી હતી. આ રાજાના સઘળા વિજયનું મહાકાવ્ય કવિ બિલ્હણે વિક્રમાંકદેવચરિત લખ્યું છે. તેમના મરણ પછી તૈલ ત્રીજાના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવી. તેના સેનાપતિ બિજ્જલ અથવા વિજ્જલે રાજવિરોધ કરી બળવો ઉઠાડી રાજ્યસત્તા પોતાના હસ્તગત કરી. આ સત્તા તેના વંશમાં ઈ. સ. ૧૧૮૩ સુધી રહી તે અરસામાં સોમેશ્વર ચોથાએ ચાલુક્ય રાજ્યમાં બહાર ગયેલા કેટલાક દેશો પાછા મેળવ્યા. પરંતુ ચાલુક્ય રાજ્ય ઈ. સ. ૧૧૯૦માં અસ્ત થઈ ગયું અને થોડા નામના રાજાઓ રહ્યા.

બળવાથી રાજ્ય મેળવનાર બિજ્જલે બસવ નામના શૈવધર્મી વિદ્વાન બ્રાહ્મણને મંત્રીપદ આપ્યું. બસવ શબ્દનો કાનડી ભાષામાં અર્થ નંદી અથવા વૃષભ થાય છે, અને તે ઉપરથી બસવમાં નંદિકેશ્વરના અવતારની ભાવના દાખલ થવા પામી છે. બીજાપુર તાલુકામાં બાગેવાડી ગામમાં બસવનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મદિરાજ હતું, માતાનું નમા મદલાંબિકા હતું. બસવ પુરાણની હકીકત પ્રમાણે બસવની વિદ્વત્તાથી આકર્ષાઈ રાજા બિજ્જલે પ્રથમ પોતાના મૂલમંત્રી બલદેવની દીકરી ગંગાદેવી તેને પરણાવી. પછીથી બિજ્જલે પોતાની નાની

બહેન નીલલોચનાને પણ તેને પરણાવી, અને તેને મંત્રીપદે નીમ્યો. બસવની કુંવારી બહેન નગલાંબિકાને શિવસ્પર્શથી પુત્ર થયો અને તેનું નામ 'છન્નબસવ' પાડયું. બસવે અને છન્નબસવે પ્રાચીન વર્ણાશ્રમ ધર્મ જે વૈદિક બંધનવાળો હતો તેનાં જ્ઞાતિબંધનો તોડી સ્વતંત્ર શૈવધર્મની સુધારણા દાખલ કરી અને તેઓએ જૈનો સામે બલવાન્ પ્રતિપક્ષ કર્યો. કેટલાક શિલાલેખો ઉપરથી આ પુરાણની વાતમાં ઐતિહાસિક સત્ય સાબીત થયું છે. તે શિલાલેખોમાંથી એવી હકીકત મળી આવે છે કે ઈ. સ. ૧૧૫૬માં બાગેવાડી નજીક મનગોલી ગામમાં એક દેવળ બસવે બંધાવ્યું હતું. અને તે ગામના આગેવાન મદિરાજ પ્રભુ હતા. આ મદિરાજને પુરાણમાં બસવના પિતા વર્ણવ્યા છે. બીજો લેખ ધારવાડ જિલ્લામાં અલ્લુર ગામમાંથી મળ્યો છે. તે ઈ. સ. ૧૨૦૦નો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે શિવભક્ત એકાન્ત રામય્યાને જૈનો સાથે વિગ્રહ થયો અને તેમને હરાવ્યા. આ જૈનોને હરાવવામાં રામય્યાએ ધર્મનો ચમત્કાર કર્યો હતો. તે વાત બિજ્જલના જાણવામાં આવી અને અને તેણે રામય્યાને બોલાવ્યો. તેને ઘણી જમીન ધર્માદામાં આપી અને શૈવોનો તેણે સત્કાર કર્યો. ઘણું કરી રામય્યાએ શિવભક્તિ પ્રસારેલી; બસવે વિદ્વત્તાથી તે ધર્મમા તત્ત્વજ્ઞાનની ચમત્કૃતિ પૂરી અને રાજા બિજ્જલે પોતે બળવાથી, રાજ્ય સંપાદન કરેલું તેના ટકાવ સારૂ જૂના વર્ણાશ્રમવાળા વૈદિક ધર્મ તથા જૈનો અને બૌદ્ધો સામે નવા શૈવધર્મનો સ્વીકાર કરી તે નવા સંપ્રદાયને રાજધર્મરૂપે સ્વીકાર્યો જણાય છે. બસવ વીર શૈવમતના મૂલસ્થાપક નથી. પરંતુ બીજાપુર જિલ્લાના ઐહોલ ગામમાં ૫૦૦ શૈવસ્વામીઓ સ્વતંત્ર શૈવધર્મીઓ હતા. તેઓ વૈદિક ધર્મના ચુસ્ત હીમાયતી ન હતા; તેમણે બૌદ્ધવિજ્ઞાનવાદને ટેકો આપ્યો હતો. સ્વામીઓના ધર્મ પ્રસારણમાં બસવે બિજ્જલના રાજ્યાશ્રયથી આગેવાની કરી તે ઉપરથી લિંગાયત અથવા વીરશૈવ મત તેમણે સ્થાપ્યો એવી ભાવના રૂઢ થઇ છે, એવું મી. ફ્લીટનું મત છે.

રા. બા. પી. બી. જોશી ઉપરનો ઇતિહાસ કાંઈ જૂદા રૂપમાં આપે છે. મી. રૉલિન્સનના, ધર્મજન્ય અત્યાચાર હિન્દુસ્થાનમાં ઘણો થયો છે તે આરોપના ઉત્તરમાં "ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા"નાં જે પત્રવ્યવહાર થયો છે તે નીચે પ્રમાણે જણાય છેઃ-

"બસવ એક આરાધ્ય બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તે બ્રાહ્મણ શૈવ હતો, અને શિવના પ્રસાદથી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો તેથી તેનું નામ બસવ (નંદી) પાડવામાં આવ્યું હતું. જનોઈ આપવાના પ્રસંગે બસવે છોકરવાદી કર્યા ઉપરથી બસવને તેના બાપે ઘર બહાર કાઢી મૂક્યો. બસવ પોતાની રૂપાળી બહેન એકમ્માને લઈ કલ્યાણના રાજા બિજ્જલ, જે જૈન ધર્મી હતો, તેના મંત્રી જે પોતાના મામા થાય તેને ત્યાં ગયો. ત્યાં પોતાની બહેનને જૈન રાજા બિજ્જલ સાથે પરણાવી, અને તેને લીધે તેની આર્થિક સ્થિતિમાં ઘણો સુધારો થયો. ત્યાર પછી બસવને રાજા બિજ્જલે મંત્રીપદે સ્થાપ્યો. અને તે સાથે સેનાપતિ પણ બનાવ્યો. બસવે જૂના નોકરોને કાઢી મૂક્યા અને પોતાના અનુયાયીઓને નોકરીમાં ગોઠવ્યા. આ રાજ્યસત્તાના મદમાં તેણે તથા તેના અનુયાયીઓએ પ્રજામાં શૈવધર્મ બળાત્કારથી દાખલ કરાવ્યો. રાજાને ગુસ્સો ચઢયો. બસવ નાસી ગયો, અને તેણે બળવો ઉઠાવ્યો. જૈનો અને લિંગાયતો આટલે સુધી ઇતિહાસની હકીકતમાં એકમત છે. પરંતુ ત્યારપછી જૈન અને લિંગાયત ઇતિહાસ બદલાય છે.

જૈનોના કહેવા પ્રમાણે જૈનરાજા બિજ્જલે બસવને માફી આપી, અને પુનઃ મંત્રી પદે સ્થાપ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં બસવે પોતાના રાજાનું જ્યારે તે કોલ્હાપુર જીતી પાછો આવતો હતો ત્યારે ઝેર દઈ ખૂન કર્યું. રાજા બિજ્જલના દીકરા રાયમુરારિએ પોતાના પિતાના ખૂનનું વેર લેવા બસવની પૂંઠ પકડી. બસવ ઉલ્લનીમાં ભરાઈ પેઠો, ઉલ્લની ઉપર રાયમુરારિએ ઘેરો ઘાલ્યો, અને તેમાંથી છૂટવાનો પ્રસંગ નથી એમ સમજી બસવે નિરાશાથી કૂવામાં પડી આત્મઘાત કર્યો. આ પ્રમાણે બિજ્જલ કરતાં મંત્રી બસવની વર્તણૂક ઘણી દોષપાત્ર હતી.

લિંગાયતોના કહેવા પ્રમાણે રાજા બિજ્જલે બે લિંગાયત સાધુને મારવા પ્રયત્ન કર્યો. તેના બદલામાં બસવના મળતિયા રામય્યા અને જગદેવે હથિયારો વડે રાજા બિજ્જલને એકાન્તમાં મારી નાખ્યો, અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું કે લિંગાયત સાધુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યો તેથી રાજા મરી ગયો.

આ લિંગાયત ધર્મમાં (૧) ગુરુ, (૨) લિંગ, (૩) વિભૂતિ, (૪) રુદ્રાક્ષ, (૫) યંત્ર, (૬) જંગમ, (૭) તીર્થ (ગુરુપાદજલ) અને (૮) પ્રસાદ—એટલાં અષ્ટવર્ણ સંસ્કારો પૂર્ણ વીરશૈવ દીક્ષાનાં છે. વીરશૈવોનું ધર્મ સાહિત્ય મેં જોયું છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈતગામી છે અને આગમાન્ત શૈવમત તેમને સ્વીકૃત જણાય છે. તેમના બીજા આચારો વડે તેઓ વૈદિક ત્રૈવર્ણિક પ્રજાથી જૂદા પડે છે,

વીરશૈવમતમાં મૂલ ચિન્માત્રનું નામ અથવા સંજ્ઞા સ્થલ કહે છે. આ શબ્દની ભાવના વેદાનુયાયી શૈવોની સ્થાણુ સમાન છે. અણુ-ચિન્માત્ર સ્થલ બે રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે: (૧) લિંગ અથવા ઉપાસ્યરૂપ. (૨) અંગ અથવા ઉપાસકનું રૂપ. સ્થલતત્ત્વની અન્તર્ગત શક્તિ પણ બે પ્રકારની થાય છે. લિંગ–સ્થલને આશ્રયે રહેનારી તેનું નામ કલા, કારણ કે તે વડે કાર્ય(દેહ) અને કરણનું (ઇન્દ્રિયો)રૂપ કલ્પિત થાય છે, એટલે ઘડાય છે. શિવરૂપ (લિંગ–સ્થલ) જીવમાં (અંગ-સ્થલમાં) કલાદ્વારા પેસે છે; અને જીવ (અંગ–સ્થલ) શિવ(લિંગ-સ્થલમાં) ભક્તિદ્વારા એકીભાવને પામે છે.

આ સિદ્ધાન્તને લક્ષ્યમાં લઈ અંગ–સ્થલે એટલે જીવે લિંગ–સ્થલ વિના કદી રહેવું નહિ—એ લિંગાયતનું ભક્તિસૂત્ર ઘડાયેલું છે. લિંગ–સ્થલ અંગસ્થલમાં ત્રણ રૂપે સંબંધમાં આવે છે. (૧) ઇષ્ટલિંગ એટલે સ્થૂલ શરીર સાથે સંબંધમાં રહેનાર, (૨) પ્રાણલિંગ એટલે સૂક્ષ્મ શરીર સાથે સંબંધમાં રહેનાર, (૩) ભાવલિંગ એટલે કારણ શરીર સાથે સંબંધમાં રહેનાર. અંગ–સ્થલ એટલે જીવના ત્રણ શરીરને લગતા

ત્રણ દોષો હોય છે તેને પાશ કહે છે. સ્થૂલને લગતો પાશ અથવા બંધન તે કર્મ; સૂક્ષ્મને લગતો પાશ તે માયા; અને કારણને લગતો પાશ તે મલ. કર્મના પાશવડે પુણ્યાપુણ્ય થાય; માયાવડે ભેદવાળું જીવન ભોગવાય. મલવડે લિંગ–સ્થલથી (શિવથી) હું જૂદો છું એવું ભાન અંગસ્થળને (જીવને) વળગી રહે. આ ત્રણ લિંગો–ઇષ્ટ, પ્રાણ અને ભાવ–પરસ્પર સંબદ્ધ અને વિશિષ્ટ છે, અથવા પૃથક્ રહી શકે તેવા નથી. ત્રણ પાશને કાપનાર તે ત્રણ વિશિષ્ટ લિંગો છે. તે લિંગોના સંબંધથી અંગસ્થળ મોક્ષને મેળવે છે. તેના ઉપાયનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઇષ્ટલિંગમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાનાં બે નિમિત્તો છે. (૧) શ્રદ્ધા અને (૨) નિષ્ઠા. તે બે નિમિત્તોથી ભસ્મરુદ્રાક્ષ વિગેરે ધારણ કરી પરમેશ્વરમાં નિષ્ઠા બંધાય છે. પરમેશ્વરના પોતે અંકિત છે તેવું ભાન લાગેલું રહે છે.

પ્રાણલિંગમાં અવધાન અને અનુભવ વડે શક્તિનો અનુગ્રહ મળે છે.

ભાવલિંગમાં આનંદ અને સામરસ્ય ભોગવાય છે.

શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, અવધાન, અનુભવ, આનંદ અને સામરસ્ય–એ ૭ સાધનો અંગસ્થલે એટલે જીવે સેવવાં જોઈએ. તે સાધનના અભ્યાસના સમકાલે લિંગસ્થલ (શિવ) ભસ્મરુદ્રાક્ષવાળા ભક્તના અંગસ્થલમાં, ષડક્ષરી મંત્રના માહેશ્વર સ્થલમાં, પ્રસાદ આપનાર સાધુના અવધાન-વાળા હાથના સ્થલમાં, અનુભવ આપનાર પ્રાણલિંગમાં, શરણ આપનાર આનંદસ્થલમાં અને સમરસ ઉત્પન્ન કરનાર ઐક્યસ્થલમાં પ્રકટ થાય છે. જેવી રીતે વૈદિકોનું યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર અને વેદાધિકારનું ચિહ્ન છે, તેવી રીતે વીર શૈવનું લિંગધારણ એ શિવદીક્ષાનું ચિહ્ન છે. જેમ સવ્ય, અપસવ્ય અને કંઠે એમ ત્રણ પ્રકારે યજ્ઞોપવીત ધારણ થાય છે, તેમ શિવલિંગ પણ મસ્તક, કંઠ, કેડ, છાતી; પાસામાં અથવા

હાથ ઉપર એમ છ સ્થાનમાં ધારણ કરાય છે.*

[૮] ત્રિકદર્શન અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનનો ઇતિહાસ ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીનો :

પશ્ચિમ હિંદમાં લાકુલીશ પાશુપતમત અને દક્ષિણ હિંદના
આગમાંત શૈવમત ઉપરાંત એક સ્વતંત્ર શૈવ મતનું સ્થાપન ઉત્તરમાં
કાશ્મીર પ્રદેશમાં લગભગ આઠમા સૈકામાં થયું હતું. કાશ્મીર દેશમાં
કર્કોટક રાજ્યવંશની સ્થાપના દુર્લભવર્ધને કરી હતી તેના પ્રપૌત્ર
મુક્તાપીડ જેનું બીજું નામ લલિતાદિત્ય હતું, તેણે દિગ્વિજયનો
આરંભ ઈ. સ. ૭૦૦ માં કર્યો હતો. તેણે મધ્યહિન્દ ઉપર ચડાઈ
કરી હતી, અને કનોજના રાજા યશોવર્માને તેણે હરાવ્યો હતો. આ
લલિતાદિત્યના દિગ્વિજયના પ્રસંગમાં કાશ્મીરમાં બૌદ્ધમહાયાનની અસર
ઉપરાંત મધ્યહિન્દુસ્થાનની તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનો પ્રવેશ થયો જણાય
છે. અત્રિગુપ્ત નામના એક ઉત્તમ પંડિતને તે રાજાએ અન્તર્વેદીમાંથી
પોતાના દેશમાં આણ્યો હતો, અને બોખારાથી તેણે ચંખુણ નામના
એક રસસિદ્ધને આણ્યો હતો. શ્રીનગરમાં તેણે આ પંડિતોને વાસ
આપ્યો હતો. કાશ્મીરમાં આ બહારના પંડિતો અને સિદ્ધોની સ્થાનિક
અસર અદ્ભુત થઈ, અને ત્યાંના સ્થાનિક ધર્મ ઉપર તાંત્રિક છાયા
દાખલ થઈ. આ તાંત્રિક છાયાને લીધે તે દેશમાં બૌદ્ધધર્મ ઉપરાંત
શૈવધર્મનાં તત્ત્વદર્શનો ઉદ્ભવ પામ્યાં જણાય છે. અને જેવી રીતે
સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ગૌડપાદ-ગોવિંદ અને શંકર ભગવત્પાદે બ્રહ્મ-
સૂત્રને આધારભૂત લઈ બ્રહ્માદ્વૈત દર્શનની સ્થાપના ઈ. સ. ૭૫૦ થી
૮૨૦ સુધીમાં કરી, તેવી રીતે શિવસૂત્રના આધારે વસુગુપ્તે શિવાદ્વૈત

* બેલગામના કનવરગી મઠના અધ્યક્ષ શ્રી શિવમૂર્તિ સ્વામી
સાથે કરેલા પત્રવ્યવહારથી આ વીરશૈવ સિદ્ધાન્તનો સારસંગ્રહ લખ્યો
છે. મૂળ ગ્રન્થો ઘણે ભાગે કાનડીલિપિમાં અને દ્રાવિડલિપિમાં હોવાથી
વીરશૈવમત ઉપર જોઈએ તેવો પ્રકાશ પડ્યો નથી.

દર્શનનું બીજ નાખ્યું. શિવના ભક્તિપ્રસાદથી સિદ્ધ વસુગુપ્તને સ્વપ્નમાં શિવસૂત્રોનો આવિર્ભાવ થયો, અને તે સૂત્રો ઉપરથી સ્પંદકારિકા શ્રી કલ્લટ ભટ્ટે રચી. સૂત્રદ્રષ્ટા વસુગુપ્ત અને ત્રિક અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનના આદ્યસ્થાપક સોમાનંદ વચ્ચે કાશ્મીરના રાજવંશમાં ઘણી ઉથલ પાથલ થઈ જણાય છે. લલિતાદિત્ય પછી અવન્તીવર્મા (૮૫૫–૮૮૩) અને શંકરવર્મ (૮૮૩–૯૦૩) થયા. અને ત્યાંથી કર્કોટક વંશ લય પામ્યો, અને બ્રાહ્મણવંશ યશસ્કરથી સને ૯૩૯ માં સ્થપાયો, અને ત્યારથી શૈવાગમની ચાર પીઠિકાઓ સ્થાઈ જણાય છે. (૧) ત્ર્યંબકપીઠ–અદ્વૈતવાદી, (૨) આમર્દકપીઠ-દ્વૈતવાદી. (૩) શ્રીનાથપીઠ (દ્વૈતાદ્વૈતવાદી). અને (૪) અર્ધત્ર્યંબકપીઠ–અદ્વૈતવાદી, પણ તે યોગિની એટલે સિદ્ધ સ્ત્રીઓની હતી. આ ચાર પીઠિકામાં દીક્ષિત થયેલા જ્ઞાનસિદ્ધો, મંત્ર-સિદ્ધો, મેલાપસિદ્ધો, શાક્તસિદ્ધો, અને સ્વભાવ બળના શાંભવસિદ્ધો પ્રકટ થયા, અને તેમાં શિવાનંદ નામના અવતારી સિદ્ધની ત્રણ દીક્ષિત યોગિનીઓ હતી:–(૧) કેયૂરવતી, (૨) મદનિકા, (૩) કલ્યાણી. તેમાં મદનિકા યોગિનીદ્વારથી ગોવિંદરાજ દીક્ષિત થયા, અને તેઓ ત્ર્યંબક-પીઠના અદ્વૈતવાદી હતા. તેમના શિષ્ય સોમાનંદ થયા અને તેમણે શિવદૃષ્ટિ શાસ્ત્ર ૭૪૦ શ્લોકનું શિવસૂત્રના આધારે રચ્યું, અને ત્યાંથી ત્રિકદર્શન અને પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનનો પાયો નંખાયો. નર એટલે જીવચેતન, શક્તિ એટલે જગદાકાર આભાસ પામવાનું સામર્થ્ય અને શિવ એટલે પરમેશ્વરચેતન એ ત્રણને લગતા અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું નામ ત્રિકદર્શન છે. સોમાનંદના શિષ્ય ઉત્પલદેવ (સ્પંદકારિકાના ટીકાકાર વૈષ્ણવ ઉત્પલથી આ જૂદા છે) થયા. તેમણે શિવદૃષ્ટિને અનુસાર ઈશ્વરપ્રત્યભિજ્ઞાની ૧૯૦ કારિકાઓ રચી. ઉત્પલદેવના પિતાનું નામ ઉદયાકર હતું. તેના પુત્રનું નામ વિભ્રમાકર હતું. તે વિભ્રમાકરના સહાધ્યાયી પદ્મનાભ થયા. પુત્ર અને તેનો મિત્ર–બંને ઉત્પલ દેવ પાસે શિવસૂત્રનો અભ્યાસ કરતા. તેમને સરલ બોધ અર્થે શિવદૃષ્ટિ ઉપર ઉત્પલદેવે ટીકા લખી હતી. ઉત્પલદેવના એકંદર નીચે

પ્રમાણે ગ્રંથો મારા જોવામાં આવ્યા છેઃ-(૧) સિદ્ધિત્રયી, જેમાં ઈશ્વરસિદ્ધિ, સંબંધસિદ્ધિ અને અજડ પ્રમાતૃસિદ્ધિનો સમાસ થાય છે. આ ત્રણ સિદ્ધિઓમાં પરમેશ્વરની સાબીતી, પરમેશ્વર સ્વયંસિદ્ધ-જ્ઞાનવાળા અથવા પ્રકાશમય હોઈ પોતે વિશ્વાકાર બને છે, અને તેમાં સંકુચિત પ્રમાતા એટલે જીવનચેતન રૂપ પોતે જ થાય છે અને તેવા સ્વયંપ્રકાશવાળા પરમેશ્વર વિશ્વાકાર બની સંકુચિતન જીવચેતન સાથે અને વિશ્વ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ ધરાવે છે, અને ઈશ્વર જગત્ અને જીવનો પરસ્પર વ્યવહાર સિદ્ધ કરાવનાર સંબંધ કેવા પ્રકારનો ઊભો થાય છે તેનું તાંત્રિક દૃષ્ટિથી પ્રતિપાદન ઉત્તમ કાવ્ય દ્વારા કર્યું છે; (૨) શિવદૃષ્ટિ ઉપર વૃત્તિ અથવા ટીકા, (૩) ઈશ્વર પ્રત્યભિજ્ઞા; (૪) ઈશ્વરપ્રત્યભિજ્ઞાકારિકાવૃત્તિ; (૫) ઈશ્વરપ્રત્યભિજ્ઞાવિવરણ; (૬) ઉત્પલસ્તોત્રાવલિ.

ઉત્પલદેવના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય અભિનવ ગુપ્તાચાર્ય ઈ. સ. ૯૯૩ માં થયા. ઈશ્વરાદ્વૈતમતના ત્રિકદર્શનને આ મહાપુરુષે શિખર ઉપર આણી મૂક્યું જણાય છે. રાજા લલિતાદિત્યે જે અત્રિગુપ્ત નામના પંડિતરત્નને કાશ્મીરમાં આણ્યું હતું, તેના તે વંશજ થાય. તેમના પિતામહ વરાહગુપ્ત અને પિતા નરસિંહગુપ્ત (બીજું નામ ચુખ્ખુલક) થાય. માતાનું નામ વિમલાદેવી હતું. તેમણે સર્વશાસ્ત્રમાં નિપુણતા મેળવી હતી. પિતા પાસે વ્યાકરણશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા ભટ્ટેન્દુરાજ પાસે અલંકારશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. બૌદ્ધધર્મ અને તેનાં દર્શનોનો તથા લાકુલીશ પાશુપત મતનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે.—(૧) પ્રત્યભિજ્ઞાવિમર્શિની-ઉત્પલદેવના ગ્રન્થ ઉપર ટીકા, (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાબૃહતી—મોટી ટીકા, (૩) ધ્વન્યાલોક (અલંકારશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ) (૪) પરમાર્થસાર અથવા આધારકારિકા ઉપર ટીકા. (૫) બોધ પંચદશિકા, (૬) તંત્રાલોક-સાડત્રીસ આહ્નિકવાળો મોટો ગ્રન્થ, (૭) તન્ત્રસાર-તન્ત્રાલોકનો ૨૨ આહ્નિકવાળો સંક્ષેપ ગ્રંથ, (૮) તન્ત્રવટધાનિકા, તન્ત્રાલોકનો વધારે

સંક્ષેપમાં સાર; (૯) પરાત્રિંશિકા નામના આગમ સૂત્ર ઉપર ટીકા, (૧૦) ભૈરવ સ્તોત્ર. તેઓ ઘણા તંત્રગ્રન્થોનાં અવતરણો આપે છે. બૃહદારણ્યક અને ભગવદ્ગીતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. પાણિનિ, પતંજલિ, ભર્તૃહરિ વગેરેનો નામનિર્દેશ પણ કરે છે. પોતાની શાખાના પ્રાચીન ગુરુઓ ભટ્ટનારાયણ, ઉત્પલદેવ વિગેરેનાં અવતરણો આપે છે. પરંતુ કોઈ જગ્યાએ શંકરમતનો સ્પષ્ટ નામ નિર્દેશ કરતા નથી, તેથી બ્રહ્મસૂત્ર, ભગવદ્ગીતા અને ઉપનિષદો ઉપરનાં શ્રી શંકરાચાર્યનાં ભાષ્યો ઇ. સ. ૮૨૦ના અરસામાં થયેલાં તે તેમના જોવામાં આવ્યાં નહિ હોય. શ્રી શંકરાચાર્ય (૮૨૦ અવસાન) અને અભિનવ ગુપ્તના તન્ત્રાલોક (૯૩૯) વચ્ચે લગભગ સો સવાસો વર્ષનો ગાળો પડે છે. માહેશ્વરમતની દ્વૈતવાદી કાશ્મીરની અમર્દકમઠની શાખાનો અભ્યાસ ઐરકવરના પુત્ર રમાનાથ દ્વારા અભિનવગુપ્તે કર્યો હતો; શ્રીનાથમઠની દ્વૈતાદ્વૈત વિદ્યા ભૂતિરાજના પુત્ર દ્વારા મેળવી હતી; અર્ધ-ત્ર્યંબકમઠની વિદ્યા સુમતિનાથના શિષ્ય શંભુનાથ દ્વારા મેળવી હતી; અને પોતાના ત્ર્યંબકમઠની અદ્વૈત વિદ્યા તેમણે પોતાના ગુરુ લક્ષ્મણ-ગુરુ દ્વારા મેળવી હતી હતી. આ પ્રમાણે કોઈ પણ વિદ્યા મેળવવામાં તેમણે કચાશ રાખી જણાતી નથી. જેવું તેમનું અધ્યયન ઊંડું અને વ્યાપક હતું, તેવું તેમનું અધ્યાપન પણ મર્મવાળું અને વિભુ હતું. તંત્રાલોક નામનો વિપુલ ગ્રંથ જોતાં સમજાય છે કે કાશ્મીરમાં વિદ્યાપ્રાપ્તિનો રસ પુરુષો જ લેતા એટલું નહિ પરંતુ સુશીલ સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી હતી. યશસ્કર રાજાના મંત્રી વલ્લભના પુત્ર સૌરિનાં પત્ની વત્સલિકાએ આ તત્ત્વચિંતકને નિવાસસ્થાન આપ્યું હતું; તેમની પરિચર્યા યોગેશ્વરદત્તનાં વૃદ્ધ માતા આદ્યાએ કરી હતી, અને તેમાં સૌરિના પુત્ર કર્ણની વધૂએ મદદ કરી હતી. દીક્ષિત મંડળીમાં સૌરિના પુત્ર કર્ણ, પોતાના નાનાભાઇ મનોરથ, કર્ણના બંધુવર્ગના મંદ્ર, પોતાના સંબંધી વર્ગના ઉત્પલ, ચક્રક, અભિનવ અને પદ્મગુપ્ત વગેરે દશબાર શિષ્યોના રહસ્યબોધ અર્થે આ અદ્વૈતચાર્યે આ તન્ત્રાલોક ગ્રંથ

રચ્યો હતો.

અભિનવગુપ્ત પછી ત્રિકદર્શનના પ્રબલ સ્વતંત્ર વિચારક ક્ષેમરાજ થયા જણાય છે. તેઓ અભિનવગુપ્તના શિષ્ય થાય. તેમણે (૧) સ્પંદસંદોહ (૨) શિવસૂત્ર વિમર્શિની, (૩) પ્રત્યભિજ્ઞા હૃદય અને (૪) વિજ્ઞાનભૈરવ ઉપર ટીકા લખી છે. ત્યાર પછી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત સાહિત્ય નવા નવા ભાવવાળું આ શાખામાં ખાસ જાગ્યું નથી. અને તેનું કારણ એવું જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૩૩૯ માં કાશ્મીરમાં મુસલમાન વંશની સ્થાપના થઈ હતી. અને ઈ. સ. ૧૫૮૭માં અકબર બાદશાહે કાશ્મીરમંડળને મોગલ રાજ્યમાં જોડી દીધું હતું. પરંતુ આ ઇશ્વરાદ્વૈત મતની એટલી બધી ત્યાંની પ્રજા ઉપર ઊંડી અસર થઈ હતી કે આબાલવૃદ્ધ ત્યાં શૈવો થયા. અને કાશ્મીરી ભાષામાં આ શૈવાદ્વૈતનું સાહિત્ય ઘણું પ્રસર્યું છે. આપણે ત્યાં જેવાં મીરાંબાઈ વિષ્ણુભક્ત તેવાં કાશ્મીરમાં લલ્લેશ્વરી શિવભક્ત થયાં. એકે વિષ્ણુની ભક્તિ ઉપર ભેખ લીધો, બીજાંએ શિવભક્તિ ઉપર ભેખ લીધો.

લલ્લાવાક્ અથવા લલ્લેશ્વરીનાં વાક્યો કાશ્મીરીઓના મુખમાં રમતાં વાક્યો છે. શ્રીનગર પાસે ૭ માઈલ ઉપર આવેલા શિંપુરા ગામમાં તે બાઈ જન્મ્યાં હતાં. પદ્મપુર અથવા પાંપુરમાં તે બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં પરણ્યાં હતાં. નાનપણથી તે અદ્વૈત ખુમારીમાં ઘુમતાં હતાં. સાસુએ ઘણું દુઃખ દીધું હતું. તેના સંબંધમાં ઘણી ચમત્કારી વાતો ચાલે છે. કહે છે કે તેણે "લલ્લા ત્રાગ" નામનું સરોવર એકદમ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. તે બાઈ પોતાના પિતા સિદ્ધ શ્રીકંઠ (સિદ્ધમોલ) છે એમ કહેતી હતી. હસન નામના મુસલમાને કાશ્મીરનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાં તે યોગિની ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકામાં જીવંત હતાં એવો ઉલ્લેખ છે. તે એટલાં બધાં જ્ઞાનમસ્ત હતાં કે દિગંબર દશામાં ફરતાં હતાં. તેમનાં વાક્યોની સંસ્કૃતમાં છાયા ભાસ્કર રાજાનકે કરી છે, પરંતુ મૂલ ભાવો જેવા જોઈએ તેવા સ્પષ્ટ તેઓ કરી શકયા નથી. સૈયદ અલીહામોદાની નામના મુસલમાન ઓલિયાએ કાશ્મીરમાં

મુસલમાન ધર્મનું પ્રસારણ કરવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યારે લલ્લા-યોગિની શિવાદ્વૈતનું પ્રસારણ કરતાં હતાં. ઘણું કરીને બન્ને પ્રવૃત્તિ સમકાલીન હતી. અને પરસ્પરના મન ઉપર ઊંડી અસર થઈ હતી. ૭ વર્ષ સુધી અલીહામોદાનીએ કાશ્મીરમાં ઇસ્લામ ભક્તિના પ્રસારણનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને લલ્લેશ્વરીએ પોતાના ઇષ્ટના ગુણ ગાયા હતા. નીચેનાં વાક્યો આ યોગિનીના અદ્વૈત ભાવને દર્શાવવા બસ થશે:—

तूरि सलिल् खटु ताय् तूरि
ह्यम्य त्रि गैय् भिन्ना भिन्न् विमर्शा ।
चैतन्य रव् भाति सव् समे
शिवमय् चराचर् जग् पश्य। ।।

માયાની જડતાવાળું જગત્ બરફના કટકા જેવું છે. તુરીય બોધ જલ જેવો છે. ભિન્નાભિન્ન વિમર્શો-હુંપણાનાં અભિમાનો-ઝાકળના કણો જેવા છે. એ ત્રણે, જ્યારે રવિ ઉગે છે ત્યારે, સઘળાં શમી જાય છે, અને એક શિવ-રસ બને છે. આ ચરાચર જગતને શિવમય જુઓ.

अकुय् ओंकार् युस् नाभि दरे
कम्बुय् ब्रह्मांडस् सुम गरे ।
अकुय् मन्तर् युस् च्यतस् करे
तस् सास् मन्तर् कयाह् जन् करे ।।

જેણે નાભિમંડળમાં અખંડ ઓંકારનો નાદ જગવ્યો છે, અને સઘળા બ્રહ્માંડનો નાદ પ્રસરેલો સાંભળ્યો છે, તેણે અખંડમંત્ર ચિત્તમાં ધર્યો સમજવો. તેને બીજા સહસ્રમંત્રો શું ઉપયોગના?

यिह् यिह् कर् सुय् अर्चुन्
यिह् रस्नि उच्चर्यम् तिय् मन्त्र् ।
इय् यिथ लग्यम् देहस् परिचय्
सुय् परमशिवुन् तन्त्र् ॥

જે જે હું કરું તે મારી અર્ચા છે; જે જે હું વાણી વડે બોલું તે મારો મન્ત્ર છે; જે જે દેહ સાથે પરિચયમાં આવે તે તે મારો પરમશિવ સાથેનો તન્ત્રયોગ છે.

લલ્લેશ્વરીનાં વાકયોમાં ઊંડી ભક્તિ અને શિવનું સ્વરૂપજ્ઞાન ઝળકે છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેનાં વાકયોનો અનુવાદ સરલતાથી થઈ શકે તેવી આ જૂની કાશ્મીરી ભાષા છે.

[૯] ત્રિક અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનનો સાર:

આ શિવાદ્વૈત શાસ્ત્રમાં વિજ્ઞાનવાદનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. મૂલ શિવસૂત્રો જે વસુગુપ્તને સ્વપ્નમાં પ્રકાશિત થયાં હતાં, અને જે મહાદેવગિરિ ઉપર કોતરેલાં વિદ્યમાન છે, તેમાં શિવની ત્રણ દૃષ્ટિના જેવા ત્રણ ઉન્મેષો છે. પ્રથમ ઉન્મેષમાં **चैतन्यमात्मा**--આત્મા સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય છે, એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન છે; બીજા ઉન્મેષમાં **चित्तं मन्त्रः**—આત્મચૈતન્ય ઘનીભાવને પામી મંત્રરૂપ બને છે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન છે; અને ત્રીજા ઉન્મેષમાં **आत्मा चित्तम्** એટલે સંસારી જીવ ચિત્તરૂપ છે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન છે. જેમ અગ્નિ તત્ત્વ વિભુરૂપે અરણિ વિગેરેમાં ગુપ્ત છે તેમ સામાન્ય ચિતિ અથવા જ્ઞાનપ્રકાશ સર્વ વિશ્વમાં ગુપ્ત છે; જેમ ઉત્ત અને અધર અરણિના ઘર્ષણવડે ગુપ્ત અગ્નિ પ્રકટ થાય છે તેમ સામાન્ય ચિતિ અથવા પરમાત્મ પ્રકાશ સ્ફુલિંગ જેવું રૂપ પકડે છે. આને વિમર્શ અથવા શક્તિ કહે છે. ચિતિનું સામાન્ય પ્રકાશ જેવું રૂપ તે શિવતત્ત્વ; તેનું વિશેષ પ્રકાશવાળું વિમર્શ નામનું રૂપ તે ચૈતન્ય શક્તિતત્ત્વ. શિવતત્ત્વમાં સામાન્યજ્ઞાન હોય છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બ પેઠે સંમુખ જોવાને કેન્દ્રિત થાય તે આત્મ-પરામર્શ કરનારી શક્તિ કહેવાય. શિવ એટલે ચિતિ; શક્તિ એટલે ચૈતન્ય; બંને અવિભક્ત દ્રવ્ય છે. ચિતિ વિના ચૈતન્ય નથી, શિવ વિના શક્તિ નથી; તેવી જ રીતે ચૈતન્ય વિના ચિતિ અનુભવમાં આવતી નથી; શક્તિ વિના શિવ

અસ્પષ્ટ છે. જગત્નો કોઈ પણ પદાર્થ જ્ઞાનપ્રકાશથી વીંટળાયા વિના
અનુભવમાં આવતો નથી. સારાંશ પદાર્થમાત્રનું અસ્તિત્વ જ્ઞાનપ્રકાશ
ઉપર આધાર રાખે છે. આથી આ શાસ્ત્રનો આદ્યસિદ્ધાન્ત એ છે કેઃ—

चितिः स्वतंत्रा विश्वसिद्धिहेतुः ॥ (પ્રત્યભિજ્ઞાહૃદય, ૧)

ચિતિ શક્તિ પોતાના જ નિયંત્રણમાં રહી આ સમગ્ર વિશ્વની
સિદ્ધિનું કારણ છે. જેવી રીતે બ્રહ્મસૂત્રમાં બ્રહ્મકારણતાવાદમાં બ્રહ્મને
માયાનો આધાર લેવો પડે છે, તેવો આધાર આ શાસ્ત્રમાં માનવામાં
આવતો નથી. આ શૈવસૂત્રના શિવકારણવાદમાં શિવ પોતે જ શક્તિ-
સંપન્ન છે, અને તેમાં સર્વ ઐશ્વર્યનો સાર રહેલો છે, એવું મંતવ્ય
છે. આ કારણથી કેવલ અથવા શાન્તબ્રહ્મનો વિજ્ઞાનવાદ આ શાસ્ત્રમાં
નથી, પરંતુ સ્ફુરત્ અથવા સ્પંદભાવવાળો વિજ્ઞાનવાદ આ શાસ્ત્રમાં
છે. આ અંશમાં શાંકર અદ્વૈતથી કંઈક ભેદવાળો છે. તેની સાથે જેમ
રામાનુજના વિશિષ્ટ અદ્વૈતમાં ચિત્ અને અચિત્ જીવ અને જગતરૂપ
નિત્યતત્ત્વરૂપ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ થયેલા નારાયણ અથવા વાસુદેવનો
સ્વીકાર છે તેવો આ શિવાદ્વૈતમાં નથી. મૂલ તત્ત્વ પોતે જ પોતાના
શક્તિ–બલ વડે વિશ્વરૂપે ભાસે છે, અને પોતે જ સંકુચિતરૂપ ધરી અણુ
અથવા જીવરૂપ બને છે; આ પ્રમાણે બ્રહ્માદ્વૈત. વાસુદેવાદ્વૈત, અને
શિવાદ્વૈતમાં સૂક્ષ્મ ભેદ છે. પ્રથમમાં મૂલતત્ત્વ નિર્વિશેષ ચિતિરૂપ છે,
અને તે અનાદિ અનિર્વચનીય માયાવડે જગત્-કારણ બને છે, એવું
મંતવ્ય છે; બીજામાં મૂલતત્ત્વ સવિશેષ ચિતિરૂપ છે; પરંતુ વિશેષ્ય
જે નારાયણ અથવા વાસુદેવ તેનાથી ભિન્ન અસ્તિત્વ, ચિદ્ અચિદ્રૂપ
વિશેષણોનું નથી, એવું મંતવ્ય છે; ત્રીજામાં મૂલતત્ત્વ પોતે જ પ્રકાશ
અને વિમર્શ એટલે સામાન્ય પ્રકાશ અને વિશેષ પ્રકાશરૂપ છે, અને
તે સ્વેચ્છાથી વિશ્વરૂપે ભાસે છે; સ્વેચ્છાથી નિયંત્રિત અથવા સંકુચિત
થઈ જીવરૂપ છે; અને સ્વેચ્છાથી પુનઃ અનિયંત્રિત સ્વાતંત્ર્યવાળું
એટલે પરમવિકાસવાળું થઈ શિવરૂપ બને છે;—એ પ્રકારનું મંતવ્ય છે.

આ સ્વતંત્ર ચિતિ અથવા સ્પંદવાળું શિવ ચૈતન્ય ત્રણ ભાવમાં

પ્રકટ થાય છે. (૧) પ્રમાતૃભાવ એટલે જ્ઞાતૃત્વ અભિમાનવાળું (૨) પ્રમાણભાવ એટલે જ્ઞાનસાધનરૂપ અને (૩) પ્રમેયભાવ એટલે જ્ઞેયરૂપ.

આ ત્રણ ભાવવાળું સ્પંદતત્ત્વ અથવા શિવચૈતન્ય જે વિલસે છે તેનું નામ વિશ્વ અથવા જગત્. તે વિશ્વ નાના ભેદવાળું ભાસે છે, અને તે ભાસવાના ક્રમમાં પોતાને અનુકૂલ ગ્રાહકનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ ત્રણ અવભાસના ક્રમને અધ્વા અથવા માર્ગ કહે છે. એક અધ્વા શુદ્ધ છે જેમાં આ પ્રમેય અને પ્રમાતૃ વર્ગ મૂલ શિવતત્ત્વ સાથે અભિન્ન છે એવું ભાન પ્રમાણતાને હોય છે: બીજો અધ્વા શુદ્ધાશુદ્ધ છે જેમાં પ્રમેય અને પ્રમાતૃવર્ગ ચિદચિદ્‌થી મિશ્ર ભાસે છે; ત્રીજો અધ્વા અશુદ્ધ છે જેમાં પ્રમેય જડ છે અને પ્રમાતા જૂદો છે, અને શિવ પ્રમાતા જાણે નથી એવું સ્પષ્ટ ભેદભાન હોય છે. શિવ–શક્તિરૂપ ચૈતન્યના સ્ફુરણના આ ત્રણ અધ્વામાં પ્રમેયવર્ગ તત્ત્વ, કલા અને ભુવન એવાં ત્રણરૂપ પકડે છે; પ્રમાણ વર્ગ–વર્ણ, પદ અને વાક્ય અથવાં મંત્ર એવાં ત્રણ રૂપ પકડે છે; અને પ્રમાતૃ વર્ગ–અનુભવ કરવાના અભિમાનવાળો હોય છે.

જ્યારે વિશ્વમાત્ર હું છું એવા સ્ફુટ અહંતાવાળા ભાવનો આવેશ જાગે ત્યારે સદાશિવતત્ત્વ ઉદય થયું સમજવું; જ્યારે હું વિશ્વરૂપ છું એવું સ્પષ્ટ "આ"પણાનું ભાન અસ્ફુટ "હું" ભાવમાં ગ્રસ્ત થયેલું હોય ત્યારે ઈશ્વરતત્ત્વનો ઉદય સમજવો; અને જ્યારે "હું" અને "આ" સમબલે ભાસે ત્યારે શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વ અથવા વિવેકનો ઉદય થયો સમજવો. આ પ્રમાણે જે અભિમાનીઓને વિશ્વોત્તીર્ણ, વિશ્વમય અને ભિન્ન વસ્તુમય–એવા ક્રમશઃ ભેદ, ભેદાભેદ અને અભેદવાળો અનુભવ જાગતો રહે, તેઓ સદાશિવતત્ત્વ, ઈશ્વરતત્ત્વ અને શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વમાં હોઈ કાર્યકરણની કલાનો આશ્રય લઈ ભુવન રચી રહેનારા શુદ્ધ પ્રમાતાઓ કહેવાય. આ શુદ્ધ પ્રમાતાઓ અથવા અભિમાનીઓને વિજ્ઞાનાકલ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. કારણ કે તેમને કર્તૃત્વ-ભાવ વિનાના શુદ્ધ બોધનું અભિમાન હોય છે.

આ શુદ્ધ અધ્વા પછી શિવચૈતન્ય માયાવડે સ્વતઃ આવૃત્ત થાય છે. આ આવૃત શિવચૈતન્યમાં પણ અજ્ઞાનનું–શૂન્યનું ઝાંખું ભાન હોય છે. આ માયાતત્ત્વથી આવૃત થયેલા અભિમાનીને શૂન્યપ્રમાતા અથવા પ્રલયાકલ કહે છે, કારણકે તેમાં તે "અભિમાનીનું ચિત્તરૂપ સાધન સુષુપ્ત અથવા લીન જેવું હોય છે." આ આવૃત ભૂમિકામાંથી સહજ જાગેલો અભિમાની સ્વપ્નતુલ્ય અવસ્થાઓ ભોગવે છે, અને જાગ્રત્ અવસ્થામાં પણ શિવચૈતન્યની સ્વાભાવિક શક્તિયોને ઘણી જ મર્યાદિત થયેલી ભોગવે છે. પરમ શિવની સ્વાભાવિક "બોધિ" માયાશક્તિથી ઢંકાઈ પોતે શૂન્યવત્ ભાસે છે; પરમ શિવનું સ્વાભાવિક અનંત કર્તૃત્વ અથવા ક્રિયાશક્તિ કલાશક્તિથી હણાઈ જઈ પોતે અલ્પકર્તા ભાસે છે; પરમશિવની સ્વાભાવિક સર્વજ્ઞતા વિદ્યાશક્તિ એટલે અલ્પ જાણવાના બલથી ઢંકાઈ તેને પોતામાં અલ્પજ્ઞતા ભાસે છે; પરમશિવની સ્વાભાવિક નિત્યતૃપ્તિ રાગ શક્તિવડે દબાઈ તે પોતાને અતૃપ્ત માને છે; પરમશિવની નિત્યોદિત શક્તિ કાલશક્તિવડે હણાઈ આયુષ્યની મર્યાદામાં બંધાયેલો પોતાને જુએ છે; પરમશિવની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતા નિયતિશક્તિવડે દબાઈ તે પોતાને અમુક મર્યાદામાં જ ઇચ્છા, જ્ઞાન અને ક્રિયાને સફલ બનાવતો જુએ છે. માયા, કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ અને નિયતિ તત્ત્વો શિવચૈતન્યનાં કંચુકો અથવા આવરણો બને છે. આ ૭ કંચુકો અથવા આવરણોથી ઢંકાયેલો અભિમાની સકલ કહેવાય છે.

આ શુદ્ધ, શુદ્ધાશુદ્ધ અને અશુદ્ધ અધ્વાના પ્રમાતાઓ અથવા અભિમાનીઓ પુનઃ સાત વર્ગમાં પડે છે:-(૧) શિવાભિમાની જેઓને પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ છે તેઓ; (૨) મંત્ર મહેશ્વરાભિમાની જેઓ સદાશિવ તત્ત્વમાં ભુવન રચી રહે છે; (૩) મંત્રેશ્વરાભિમાની જેઓ ઈશ્વર તત્ત્વમાં ભુવન રચી રહે છે; (૪) મંત્રાભિમાની જેઓ શુદ્ધ વિદ્યાતત્ત્વમાં ભુવન રચી રહે છે; (૫) વિજ્ઞાનાકલ એટલે માયાથી ઉપરના અભિમાની; (૬) પ્રલયાકલ–માયામાં લીન અભિમાની;

(૭) સકલ એટલે સર્વ કંચુકોથી ઢંકાઈ પ્ર[illegible] પૃથ્વીપર્યંતનાં સાંખ્ય તત્ત્વોમાં પોતાનું અભિમાન બાંધી રહેનારા સકુચિત પચીસમા પુરુષ.

આ સાત પ્રમાતાવર્ગના અભિમાનીઓ, શુદ્ધ અધ્વાનાં-શિવ, શક્તિ, સદાશિવ, ઈશ્વર અને શુદ્ધ વિદ્યા—એ પાંચ તત્ત્વો; મિશ્ર અધ્વાનાં માયાદિથી નિયતિ પર્યંતનાં ૭ કંચુક તત્ત્વો અને અશુદ્ધ અધ્વાનાં પુરુષથી માંડી પૃથ્વી પર્યંતનાં સાંખ્યશાસ્ત્રનાં પચ્ચીસ તત્ત્વો મળી એકંદર છત્રીસ તત્ત્વોમાં પોતાને અનુરૂપ પ્રમાણુવર્ગ અને કરણને અથવા કલાવર્ગને મેળવી, તે વડે કાર્યકારણ વર્ગનું ભુવન રચી મુક્ત અથવા ઉદ્ભવી, બદ્ધાબદ્ધ અથવા ભવોદ્ભવી અને બદ્ધ એટલે ભવી દશા ભોગવે છે.

સકલ અથવા બદ્ધ પ્રમાતા અથવા સંસારી જીવ, ઉપર પ્રમાણે સ્વતંત્ર શિવચૈતન્ય રૂપ છતાં, ચિતિના સંકોચવાળો, પોતામાં સર્વ વિશ્વને ગુપ્ત કરી રહેલો છે. જો એ અસંકુચિત થાય તો વિશ્વને સર્વાંશે, પૃથ્વીથી માંડી શિવપર્યંતનાં છત્રીસ તત્ત્વોનો અવભાસ કરી, જાણી શકે.

જેવી રીતે શિવની ચિતિશક્તિના સંકોચવાળું ચેતનમય જીવનું સ્વરૂપ છે, તેવીજ રીતે તે ચિતિશક્તિ ચૈત્ત અથવા જ્ઞેય (આંતર અથવા બાહ્ય) ભાવવડે સંકોચ પામે તેનું નામ ચિત્ત. જેમ પુષ્પની કાલકા વિકસિત થાય તેમ ચૈત્તથી સંકુચિત થયેલું ચિત્ત વિકસિત થઈ ચેતનરૂપ જીવને વિશ્વનો અવભાસ કરાવે. આ પ્રમાણે નીચેની ત્રિસૂત્રીમાં આ વિજ્ઞાનવાદનો સાર છે:—

(૧) **चैतन्यमात्मा**-પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ એટલે સ્વતંત્ર પ્રકાશ શક્તિવાળા છે.

(૨) **चित्तं मन्त्रः**—ચૈત્ત વડે સંકોચ પામેલી ચિતિશક્તિથી ઘડાયેલું ચિત્ત તે ચૈતન્યને ઉઘાડવાનો એક મંત્ર છે.

(૩) **आत्मा चित्तम्**—સંકોચ પામેલી ચિતિશક્તિરૂપ જીવાત્મા

ચિત્તરૂપે જ દેખાય છે. ટુંકામાં પરમશિવની ચિતિશક્તિનું ગ્રંથિમય સ્વરૂપ તે ચિત્ત, તેને ગ્રંથિરૂપે અનુભવ કરનાર તે પ્રમાતા ચેતન. તેને મંત્ર નામના ઉપાય વડે ઉકેલી પૂર્ણ શિવભાવ જગવે એ પરપ્રમાતારૂપે સ્થિતિ. આ પૂર્ણ ખ્યાતિ અથવા પૂર્ણ શિવભાવને પ્રકટ કરવાના ત્રણ ઉપાયો છેઃ-(૧) શાંભવ ઉપાય, જેમાં માત્ર પૂર્ણ ખ્યાતિવાળા અનુભવી ગુરુની માત્ર શાંભવી ઈક્ષણદીક્ષાથી સ્વરૂપનું ભાન જાગે તેવો ક્રમ; (૨) શાક્ત ઉપાય, જેમાં દીક્ષાના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા મંત્રની ભાવના વડે સિદ્ધિ કરી સ્વરૂપનું ભાન કરવાનો ક્રમ હોય છે; અને (૩) આણવ ઉપાય એટલે બદ્ધ જીવના દીક્ષાક્રમવડે તેના સર્વ અધ્વોનું શોધન કરી જપ, હોમ, અર્ચન, ધ્યાન વગેરે સમગ્ર ક્રિયાકલાપવડે સ્વરૂપનું ભાન કરાવવાની પદ્ધતિ હોય છે. આ ત્રણે ઉપાયોમાં તીવ્રતર, તીવ્ર અને મંદ શક્તિપાતની અપેક્ષા પૂર્ણ પ્રબુદ્ધ ગુરુદ્વારથી રહે છે.

શુદ્ધ શિવ ચૈતન્યનું અભિમાન સદાશિવ, ઈશ્વર અને શુદ્ધવિદ્યાની તત્ત્વભૂમિકામાં સ્ફુટ રહે છે; સંકુચિત પ્રલય અભિમાન માયાભૂમિકામાં રહે છે; સંકુચિત પ્રકાશવાળું અભિમાન માયાથી નીચેની કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ, અને નિયતિવાળી પાંચ કંચુકોની ભૂમિકામાં રહે છે; અને કેવલ ભેદનું અભિમાન પુરુષને, પ્રકૃતિથી પૃથ્વી પર્યન્તની ચોવીસ તત્ત્વ મર્યાદામાં રહે છે. આ સર્વ ભૂમિકામાં શિવપ્રકાશ પોતે અવિકૃતભાવે વિદ્યમાન રહે છે, પરંતુ અણુમલ, કર્મમલ અને માયામલવડે ઢંકાયેલા પ્રમાતાને તે ઓળખતો નથી.

પોતાના શુદ્ધશિવ સ્વરૂપને ભૂલી જઈ, હું ભિન્ન અસ્તિત્વવાળો પ્રકાશ રૂપ છું આવું પ્રથમ સંકોચવાળું જે પ્રકાશનું રૂપ ઘડાયું, તેનું નામ અણુમલ. આ એકલા અણુમલવાળા અભિમાનીને વિજ્ઞાનાકલ કહે છે, કારણ કે તેમાં માત્ર શિવપ્રકાશ એટલે વિજ્ઞાનમાત્ર સંકુચિત રૂપ ધારણ કરે છે, અને કર્તૃત્વ ગૌણ રહે છે. વેદાન્તીઓની પિંડસ્થ સાક્ષીપણાની સ્થિતિ તે આ ત્રિકદર્શનવાળાની વિજ્ઞાનાકલ અવસ્થા-

જેવી છે. આ સ્થિતિ તુરીય છે જો કે શિવ જેવી તુરીયાતીત નથી. તેમાં અહમનું શુદ્ધ સ્ફુરણ હોય છે, પરંતુ તે મર્યાદિત હોય છે.

આ મલ પછી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે જ નહિ એવી ભાવના જાગે, અને જે છે તે કલાથી માંડી પૃથ્વીપર્યંતનાં તત્ત્વો જ છે એવું પ્રકાશનું આવરણ થવું તેને માયામલ કહે છે. આ માયામલ સાથેના અણુમલવાળા પ્રકાશને પ્રલયાકલ પ્રમાતા અથવા જીવ કહે છે, કારણ કે તેમાં અણુપ્રકાશ મૂર્છિત અથવા પ્રલયગ્રસ્ત હોય છે. આ સ્થિતિ તે વેદાન્તીઓના સુષુપ્ત અભિમાની અથવા પ્રાયણ એટલે મરણ સમયના મૂર્છિત જીવની અવસ્થા જેવી છે. અવાંતર પ્રલય અથવા મહાપ્રલયમાં પણ સમગ્ર પ્રમાતા વર્ગ અથવા જીવ સમૂહ આવી પ્રલયાકલ અવસ્થામાં જ રહે છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં અભિમાનીને પ્રકૃતિ-લીન કહે છે.

માયાની અંધારીમાંથી કંઈક વિદ્યાતત્ત્વનો પ્રકાશ જાગે, અને અલ્પકર્તૃત્વ દર્શાવનાર કલા જાગે. તૃપ્તિભંગ કરનાર ઇચ્છા અથવા રાગ જાગે, નિત્યત્વનો ભંગ કરનાર કાલ અથવા પ્રમેયોની ક્રમવાર પ્રતીતિ કરાવનાર બલ જાગે અને કાર્યકારણની સાંકળમાં જકડાયેલા પ્રમેયો નિયતિવડે પરતંત્રતાવાળા દેખાય ત્યારે છ કંચુકોથી આવૃત સંસારી કર્મપાશથી બંધાયેલો અથવા કર્મમલપંકથી લેપાયેલો થાય. આ ત્રણે મલવાળી સ્થિતિ ભોગવનાર તે સકલ. તેમાં માત્ર છ કંચુકો વડે જ વ્યવહાર કરે ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા; અને પ્રકૃતિથી માંડી પૃથ્વી પર્યંત નીચે ઉતરે ત્યારે જાગ્રદવસ્થા.

આ પ્રમાણે આપણા અભિમાની અથવા સંસારી જીવની નીચેથી ઊંચે ચઢતી પાયરીઓ આ પ્રમાણે થાય છેઃ—

૧ સકલ— { ૧ પુરુષ પ્રકૃતિમાં તન્મય બની પૃથ્વી પર્યંતનાં ચોવીસ તત્ત્વોમાં રમે
૨ કલાથી માંડી પુરુષ પર્યંત નીચે ઉતરી વ્યવહાર કરે,

૨ પ્રલયાકલ- ૩ માયાપુરુષમાં કંઈક લીન થાય.

૩ વિજ્ઞાનાકલ—૪ માયાથી ઉપર જાય અને શુદ્ધવિદ્યાના સ્પર્શથી પોતાના ત્રણ મલોને તોડે અને માયાકૃત પુરુષનો વિવેક કરે.

૪ મંત્રાભિમાનીઃ—જેઓ પોતાના મર્યાદિત અણુભાવને તોડી વિભુતાને ધારણ કરવાનાં ચૈતન્યનાં કિરણોવડે સંકુચિત ચિત્તને ભેદી શુદ્ધ વિદ્યાભિમાન જગવે. જેમ ભૌતિક પરમાણુ ભેદાવાથી "ઇલેક્ટ્રોન" છૂટા પડી વિદ્યુતનો અવભાસ થાય એવી અર્વાચીન વિજ્ઞાનની સંભાવના છે, તેવી અભૌતિક અણુની (Monad) આ વિકાસની સંભાવના છે. તેમાં દીક્ષામાં મળેલા પોતાના વાચક શક્તિવાળા મંત્રવડે તે મંત્રના વાચ્ય દેવતાનો સ્ફોટ થાય, અને પોતાનું અણુરૂપ ખોટું છે, અને વિભુ શિવરૂપ ખરું છે એવું ભાન જાગે, અને પોતાની મંત્રાત્મક ક્રિયાશક્તિ સફલ થઈ અનુભવે એવી પ્રક્રિયા છે.

૫ મંત્રેશ્વરઃ—શુદ્ધ વિદ્યાનો પ્રદેશ વટાવી હું સ્વયં મારો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છું અને અન્યનો ઉદ્ધાર કરી શકું છું એવું જ્ઞાનશક્તિનું બલ જેમાં જાગે તેવી ઈશ્વરભૂમિકાના વિહારવાળા અભિમાનીઓ.

૬ મંત્રમહેશ્વરઃ—ઈશ્વરભૂમિકાનું ઉલ્લંઘન કરી પ્રમાતા ચેતન અથવા જીવ ચેતન સઘળાં નીચેનાં તત્ત્વોનો પોતામાં ગ્રાસ કરે, અને તે સર્વ તત્ત્વો, કલાઓ અને ભુવનો મારા ઉન્મેષવડે જાગે છે, અને મારા નિમેષથી લીન થાય છે એવી શુદ્ધ ઇચ્છાશક્તિ અથવા સંકલ્પવડે સૃષ્ટિ તથા સંહાર કરવાના સામર્થ્યવાળા સદાશિવ તત્ત્વમાં વિહાર કરનારા અભિમાનીઓ.

૭ પૂર્ણ પ્રમાતાઃ—પોતાની ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિના વિભવ ઉપરાંત પોતામાં સાહજિક પૂર્ણ આનંદના ઉદયવાળા અને તે સાથે આ શક્તિના અખંડ પ્રકાશવાળા શિવયોગીઓ, જેઓ પોતામાં શક્તિતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વનો સમકાલે અનુભવ કરી રહે તેવા અભિમાનીઓ હોય છે.

આ પ્રમાણે પૂર્ણ પ્રમાતા અથવા પૂર્ણખ્યાતિવાળા શિવયોગીનું

પદ પ્રાપ્ત થવાના માહેશ્વર દર્શનના ક્રમમાં નીચેની સઘળી દર્શન શ્રેણીઓની પરંપરા આવી જાય છે એમ ક્ષેમરાજ કહે છે.

(૧) ચૈતન્યવિશિષ્ટ શરીર જ આત્મા છે–એવું ચાર્વાકોનું મંતવ્ય છે. તેઓ વાયુ, તેજ, જલ, અને પૃથ્વી તત્ત્વોમાં જ અભિમાન ધરનારા છે.

(૨) ન્યાયવૈશેષિક મતમાં જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર એ નવ ગુણના આશ્રયવાળા આત્માને માનનારા મહત્ અથવા બુદ્ધિતત્ત્વ પર્યંત ચડી શક્યા છે.

(૩) હું છું–એ પ્રકારના અનુભવથી જેનું સ્વરૂપ અનુમેય થાય છે અને સુખદુઃખાદિ ધર્મોથી જે સ્વરૂપ ઢંકાય છે તે આત્મા છે એવું માનનારા મીમાંસકો અહંકારદ્રવ્ય અને મહતત્ત્વ પર્યંત વિચાર કરવા સમર્થ થયા છે.

(૪) હું છું-એ પ્રકારના ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારા અથવા સંતાન એ જ પરમતત્ત્વ છે એવું માનનારા બૌદ્ધો બુદ્ધિતત્ત્વની વૃત્તિરૂપ જ્વાલામાં પ્રવેશ પામેલા છે.

(૫) પ્રાણ એ જ આત્મા છે, એવા હિરણ્યગર્ભના મતવાળા ક્રિયાશક્તિના સ્પંદમાં જ તૃપ્ત થઈ આત્માભિમાન ધરનારા છે.

(૬) આ સર્વ અસત્ છે–એવું અભાવાત્મક જગત્નું રૂપ માનનારા શૂન્યવાદીઓ માયાતત્ત્વની શૂન્યકોટિમાં રહેનારા છે.

(૭) તેવી જ રીતે માધ્યમિક બૌદ્ધો પણ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાનની સામ્યભાવવાળી સ્થિતિમાં રહેલા છે.

(૮) પરાપ્રકૃતિ ભગવાન્ વાસુદેવ છે, અને તેના તણખા જેવા જીવો છે એવું માનનારા પાંચરાત્રો પરમપ્રકૃતિનો પરિણામ માનતા હોવાથી અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં શમનારા છે.

(૯) સાંખ્ય–યોગ દર્શનવાળા વિજ્ઞાનાકલ ભૂમિકામાં રમનારા છે.

(૧૦) આ સમગ્ર વિશ્વ સદ્રૂપે છે–એવું માનનારા ઔપનિષદો ઈશ્વરતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા છે.

(૧૧) શબ્દબ્રહ્મમય પશ્યંતીરૂપ આત્મતત્ત્વ છે એવું માનનારા વૈયાકરણો સદાશિવતત્ત્વમાં આવી અટકયા છે.

(૧૨) આત્મતત્ત્વ વિશ્વથી પર છે એટલે વિશ્વોત્તીર્ણ છે એવું તાંત્રિકો માને છે, અને તેઓ શક્તિતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા છે.

(૧૩) આત્મતત્ત્વ વિશ્વમય છે, અને તે આનંદમય છે એવું કૌલમતવાળા માને છે તે પણ શક્તિતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા છે.

(૧૪) પરંતુ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ વિશ્વોત્તીર્ણ અને વિશ્વમય છે, તે પોતે સામાન્ય પ્રકાશ અને વિશેષ પ્રકાશ અથવા વિમર્શરૂપ છે, પોતે જ શિવરૂપ અને શક્તિરૂપ છે એવું માનનારા ત્રિકદર્શનના માહેશ્વરો છે. તેઓ પૂર્ણખ્યાતિવાળા છે.

આ સર્વ ભૂમિકાનો જેમાં અંતર્ભાવ થાય તેવા ત્રિકદર્શનમાં જ્યારે પ્રમાતાને પૂર્ણ ક્રિયા અને ઇચ્છાશક્તિ ઉપરાંત આનંદશક્તિ અને સ્વયંસ્ફુરણશક્તિ (ચિતિ) જાગે ત્યારે જીવન્મુક્તિનો સદ્ભાવ સ્વીકાર્યો છે. જ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિતત્ત્વને લગતી છે એ ભેદ લક્ષ્યમાં રાખવાનો છે.

જીવન્મુક્તિનું માહેશ્વરોએ ઉપર પ્રમાણે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેના ઉપાયોનું વર્ણન પણ સવિસ્તર કર્યું છે.

જેમ સર્વ વાહનાદિ સંપત્તિવાળા રાજા સ્વેચ્છાથી પગે ચાલી શકે છે તેમ ચિતિશક્તિ અથવા શિવચૈતન્ય સ્વેચ્છાથી સંકુચિત પ્રમાતા અથવા જીવભાવને પ્રાપ્ત કરી પૃથ્વી પર્યંત નીચે ઉતરે છે. આ નીચે ઉતરવાના ક્રમમાં તે પ્રાણશક્તિનું રૂપ ધરે છે. આ પ્રાણ શક્તિ પ્રત્યેક પ્રાણીના પિંડમાં મૂલાધારથી બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત આવી રહેલી મધ્યમ નાડી અથવા સુષુમ્ણામાં પ્રધાનભાવે રહે છે, અને બીજી શાખા પ્રશાખાવાળી નાડીઓ અને સ્રોતોજાલમાં ગુણભાવે રહે છે. આ મધ્યમ નાડી અથવા સુષુમ્ણા પ્રાણવહા મુખ્ય નાડી છે. તે બદ્ધ પશુઓમાં સ્પંદવિનાની એટલે ઉંઘતી હોય છે તેને વિકસાવવાથી ચિદાનંદનો લાભ થાય છે.

આ મધ્યમનાડી સુષુમ્ણામાં પ્રાણશક્તિ જેનું બીજું નામ કુંડલિની છે તેનો વિકાસ કરવાના ઉપાયો ત્રિકદર્શનમાંઃ-(૧) વિકલ્પોનો લય, (૨) મધ્યનાડી શક્તિનો સંકોચ અથવા આકુંચન અને તેનું મધ્યમાર્ગમાં ષટ્ચક્રના ભેદપૂર્વક ઊર્ધ્વબ્રહ્મરંધ્ર પર્યન્ત પ્રસારણ, (૩) પ્રાણ અને અપાનના પ્રવાહને હૃદય વિશ્રાંતિમાં લાવી કેવલ કુંભક વડે તેના સ્પન્દનો રોધ કરવો, (૪) હૃદયને આદિકોટિમાં લઈ દ્વાદશાંતને અંતકોટિમાં લઈ પ્રાણશક્તિના પરમ વિકાસ વડે ચિત્તનું આંતરસ્વરૂપ અવલોકવું અથવા ઉન્મેષદશામાં સ્થિત થવું, (૫) કોઈ પણ રમણીય વિષયમાં ભોગવાસના વિના સ્વરૂપ ચમત્કારની દૃષ્ટિ વડે નિમગ્ન થવું.

આ સરલ ઉપાયો વડે મધ્યમનાડી અથવા સુષુમ્ણાનો વિકાસ થાય ત્યારે પ્રાણસ્પંદ સાથે ચિત્તસ્પંદ એકતાર થાય છે, અને તે સ્થિતિમાં ચિદાનંદની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

આવી અભિવ્યક્તિની ધારા વડે સમાધિસંસ્કાર પોષાય છે અને તેથી ઉત્થાનસમયે પણ શિવચૈતન્યના એકપણાની સ્મૃતિ પ્રકટ રહેવાથી તે મુક્ત પુરુષને નિત્ય ઉદયમાં રહેનારી એટલે સહજ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને આવી સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમણે પોતાના સિદ્ધ શિવસ્વરૂપનો પરામર્શ રહે છે, એટલું જ નહિ પણ તેનામાં સમાવેશજન્યબલ પણ રહે છે. પૂર્ણ શુદ્ધ અહંભાવ વડે તે જ્યાં ત્યાં શુદ્ધચિતિ અને શુદ્ધ સ્વરૂપનો આનંદ મહામંત્રના વીર્યની પેઠે પ્રસરાવી શકે છે. તે ચિદાનંદના આવેશવાળા આભિમાનિક બલથી તે પરમ-શિવયોગી પોતામાં તેમ પરપિંડમાં સર્વ વસ્તુના સર્ગ અને વિસર્ગને–ઉત્પત્તિ અને લયને પ્રકટાવવાના ચૈતન્યના પ્રભાવને જગાવી શકે છે.

પોતાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે શિવમય છે એટલે પૂર્ણ ચિતિ, પૂર્ણ આનંદ, પૂર્ણ ઇચ્છા, પૂર્ણ જ્ઞાન, અને પૂર્ણ ક્રિયા—એવા પાંચ શક્તિ-મંડલના સામર્થ્યવાળું છતાં પશુભાવમાં સંકુચિત અવસ્થા ભોગવે છે. તેને મૂલરૂપે ઓળખવું-પ્રત્યભિજ્ઞા કરવી-ભૂલેલા પદની પુનઃસ્મૃતિ કરી તે પદનો સાક્ષાત્કાર કરવો તેનું નામ "પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન."

નિત્યપ્રાપ્ત શિવપદ જ્યારે પુનઃ અનુભવમાં આવે છે ત્યારેજ તે સ્વરૂપનો આનંદ જાગે છે. ઉત્પલદેવ કહે છે કેઃ—

तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके
कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ।
लोकस्यैष तथानवेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो
नैवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥

(પ્રત્યભિજ્ઞાકારિકા ૪. ૧૭)

જેમ કોઈ નાયિકા પાસે તે તે દૂતીઓની વિનતિ વડે તેના કાંતને લાવી ઊભો કર્યો હોય પરંતુ જ્યાં સુધી ગુણધર્મવિશિષ્ટ "આજ મારા પ્રિયતમ" એવી રીતે તે નાયિકા ઓળખે નાહ ત્યાં સુધી તેની રતિ સફળ થતી નથી, તેમ આ લોકમાં પોતાનો આત્મા વિશ્વેશ્વર છતાં તેના ગુણોનું અવલોકન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે પોતાનો પૂર્ણવૈભવ દર્શાવી શકતો નથી-આ કારણથી ફરી ઓળખાણ કરવાનો પ્રત્યભિજ્ઞાનો-આ ઉપદેશ છે.

[૧૦] પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શન સાથે જર્મનીના "વિવેચક દર્શન" (Critical Philosophy) ની સરખામણી

સ્વયંપ્રકાશ આત્મચૈતન્ય વડે સઘળી વિશ્વની વ્યવસ્થા કરવાનો કાશ્મીરના વિજ્ઞાનવાદીઓનો ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીમાં કરેલો પ્રયત્ન પશ્ચિમના જર્મનીના કેન્ટ (Kant 1724–1804 A. D.) થી આરંભી હેગેલ (Hegel 1777–1831 A. D.) પર્યન્તના વિચારકોની શ્રેણી સાથે ઘણો મળતો આવે છે. જ્યારે આપણા દેશના પ્રત્યભિજ્ઞાવાદીઓએ "ચિતિ શક્તિ સ્વતંત્ર વિશ્વસિદ્ધિનો હેતુ છે" એ સનાતન સત્યસૂત્ર-શૈવધર્મની ભાવના અને યોગપ્રત્યક્ષ વડે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, ત્યારે પશ્ચિમના વિવેચક તત્ત્વદર્શીઓ (Critical Philosophers) ને તેજ સૂત્ર અન્ય શબ્દોમાં સ્ફુર્યું હતું. એટલે કે તેમને પણ "સ્વયંપ્રકાશ આત્મચૈતન્ય પૂર્ણ અદ્વૈત તત્ત્વ છે, જેના

વડે અને જેના સંબંધમાં રહેવાથી આ વિશ્વનો ખુલાસો થઈ શકે છે."
(Self-consciousness itself is the ideal unity by which, or in reference to which, the world must be explained.

આ વિશ્વ સુવ્યવસ્થિત નાટક છે. અને તેને સમજવાની બે પદ્ધતિ છે—એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની (Scientific) અને બીજી અધ્યાત્મશાસ્ત્રની (Philosophic or Metaphysical). વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ આ દૃશ્ય જગત્‌ની મર્યાદિત ભાવનાને સ્વીકારે છે, દૃશ્ય કારણમાં વિશ્વના વ્યતિકરોનું કાલ અને દિક્ વડે મર્યાદીકરણ થઈ, તેમાં સિદ્ધ નિયમનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે, એટલે નિયતિ શક્તિનું જ પ્રાધાન્ય છે, અને તેમાં કંઈપણ ફેરફાર માનુષી બુદ્ધિ કરી શકે તેમ નથી. પ્રકૃતિના સિદ્ધ નિયમોના જ્ઞાનબલવડે પ્રકૃતિ પોતાનાં જે જે અગમ્ય રહસ્યો પ્રકટ કરે તે સ્વીકારવાં, પરંતુ જ્ઞાતા પુરુષ તેથી આગળ જવા પ્રયત્ન કરે તો તે મિથ્યા હવામાં બાચકા ભરવા જેવું છે—આ નિર્ણય અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો આપણી ત્રણ ઊંડી અધ્યાત્મ ભાવનાને તૃપ્ત કરી શકતો નથીઃ-(૧) વિશ્વની પીડમાં કોઈ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની સત્તા છે. (૨) આપણે સચેતન પુરુષો અથવા જીવાત્માઓ દેહાદિના બંધનમાં છતાં સ્વતંત્ર છીએ, અને (૩) આપણે ચૈતન્યરૂપે અમર છીએ. પરમેશ્વર, આત્મસ્વાતંત્ર્ય અને આત્માનું અમૃતત્વ (Freedom and Immortality) આ ત્રણ ભાવનાઓ શું કેવલ વિકલ્પ છે કે વસ્તુસત્ય છે-આ પ્રશ્ન અધ્યાત્મવિદ્યાનો છે. તત્ત્વ વિદ્યાનો મોટો પ્રશ્ન એ છે કેઃ—આ પૂર્ણ વિશ્વ જેમાં અનંત વિકારો અને પરિણામો જણાય છે, તે સ્વયંમર્યાદિત છે (Self-determined) કે અન્યવડે મર્યાદિત છે, અને પૂર્ણવિશ્વમય તત્ત્વ કોઈ રીતે જ્ઞાનના વિષયરૂપ થઈ શકે એમ છે એટલે કે અનુભવમાં આવે એવું છે કે નહિ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કદી મળી શકે તેમ નથી. પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઉકલી

શકે છે. વિશ્વસંબંધી આપણું નાનામાં નાનું અથવા મોટામાં મોટું જ્ઞાન એટલું નિર્વિવાદ સાબીત કરે છે કે દશ્ય કોઈ દ્રષ્ટાને અર્થે છે. કોઈ પણ દશ્ય કોઈના પણ જ્ઞાનના વિષયભૂત ન થતું હોય તો તેના અસ્તિત્વની સાબીતી બુદ્ધિમાં ઉતરતી જ નથી. **અ** જ્ઞાતાને નહિ તો **બ** જ્ઞાતાને, **બ** ને નહિ તો **ક**ને..... એમ કોઈપણ જ્ઞાતાની જ્ઞાન-મર્યાદામાં તે દશ્ય આવતું જ જોઈએ. છેવટે આ સમગ્ર વિશ્વને સમષ્ટિરૂપે એક તત્ત્વ માનીએ તો તે સમષ્ટિ પોતે પોતાના અનુભવ-વાળી જોઈએ. આ વિચારના પરિણામમાં વિશ્વનું અસ્તિત્વ અથવા સત્તા કોઈ ચૈતન્યસ્વરૂપના અર્થે છે એ નિર્ણય નીકળે છે. સત્તા ચિદર્થે છે તેથી ચિદ્ તેનો આત્મા છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રમેયનો આત્મા પ્રમાતામાં છે, પરંતુ પ્રમાતાનો આત્મા પ્રમેયમાં નથીઃ પ્રમાતા સ્વયંસિદ્ધ પ્રકાશરૂપ છે. પ્રમેય પર વડે પ્રકાશિત થાય છે. હવે જ્યારે પ્રમેય અથવા દશ્ય પ્રમાતા વડે જ પ્રકાશિત થાય છે, ત્યારે પ્રમેયનું સ્વતઃ સત્ત્વ પ્રમાતાના પ્રકાશના સ્પર્શવિનાનું કંઈ રહી શકે છે ? કેન્ટ આવા દશ્યને Thing-in-itself સ્વલક્ષણ અથવા સ્વતઃ સિદ્ધ વસ્તુ કહે છે, પરંતુ તે અનુભવના વિષયરૂપ નથી. કેન્ટને આ દ્વૈત સદ્ભાવ પ્રમાતાના સ્વયંસિદ્ધ સ્વરૂપ સાથે બંધબેસતો થયો નહિ. પ્રમાતાનો પ્રકાશ એ પ્રમેયની સત્તાની સ્ફુટતા કરનાર હોવાથી પ્રમેયનો આત્મા કહીએ તો ચાલે. પરંતુ પ્રમેયના સ્વરૂપનો છેવટ નિર્ણય આથી થઈ શકતો નથી. પ્રમાતાના પ્રકાશ વિના પ્રમેય અનુભવાતો જ નથી. આ સત્ય સ્વીકારવામાં ત્રણ પરિણામો પ્રકટ થાય.

(૧) પ્રમેયનું (વિશ્વનું અથવા પ્રકૃતિનું) સત્ય ગૌણ અને પ્રમાતાનું (જીવનું અથવા પુરુષનું) સત્ત્વ પ્રધાન. આ પરિણામમાં વિશ્વનું વ્યાવહારિક સત્યત્વ અને આત્માનું પરમાર્થિક સત્યત્વ આવી ઠરે. પરંતુ વ્યવહાર સત્યત્વ પણ છેવટે પરમાર્થદૃષ્ટિની અપેક્ષાથી આભાસમય અથવા માયામય ગણાવાનું, અને મર્યાદિત પ્રમાતા પણ માયામય દશ્યની બાદબાકી કરતાં જે અવશિષ્ટ રહે તે અમર્યાદિત

પ્રમાતા (Absolute) રૂપે ગણાય. આ કક્ષા ઉપર ફીષ્ટ (Fichte) નો સિદ્ધાન્ત વળ્યો. વેદાન્તનો માયાવાદ આ કોટિ પ્રતિ ઢળતો જાય છે.

(૨) બીજો માર્ગ એ નીકળે કે પૂર્ણ પ્રમાતા ચૈતન્ય દૃશ્ય અને મર્યાદિત દ્રષ્ટાને પોતામાં અંતર્ગત કરે. દૃશ્યવિશ્વ (અચિત્) અને દ્રષ્ટા (ચિન્મય જીવ) જે પરસ્પર વિરોધી છે તેમનો તે, સૂર્યના પૂર્ણ પ્રકાશમાં જેમ ચંદ્ર અને તારકોના પ્રકાશ શમી જાય, તેમ દૃશ્ય અને દ્રષ્ટાનો ગ્રાસ કરે. દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા-પ્રકૃતિ અને પ્રમાતાના પ્રકાશમાં તે બંને સ્વપ્ન તુલ્ય આભાસ જ રહે. આ કક્ષા ઉપર શેલિંગ (Schelling)નો વિચાર પ્રવાહ વળ્યો.

(૩) પરંતુ પહેલા માર્ગમાં દૃશ્યને ગૌણ બનાવી જગત્ માયામય થાય છે, અને બીજા માર્ગમાં દૃશ્ય અને મર્યાદિત દ્રષ્ટા-બંને સમાન આભાસમય કોટિમાં પડે, ત્યારે ત્રીજો માર્ગ એવો પણ હોય કે મૂલ પૂર્ણતત્ત્વ (Absolute) કંઈ ચૈતન્યના અધિકરણરૂપ (દ્રવ્ય) નહિ, પરંતુ પોતે પોતાના સ્વરૂપને જાણે એવું પૂર્ણ પ્રમાતારૂપ હોય, પોતે સ્વતંત્ર હોવાથી પોતાનું મર્યાદીકરણ કરે અને વિશ્વરૂપે તથા સંકુચિત પ્રમાતા અથવા જીવરૂપે અવભાસ પામે. આ કક્ષા પ્રતિ હેગેલ (Hegel) નો મત વળ્યો.

આ ત્રણેમાં અદ્વૈતભાવવાળો વિજ્ઞાનવાદ ખરો, પરંતુ પહેલામાં પ્રમાતા ઉપર ઝોક; બીજામાં પર પ્રમાતાનો સ્વીકાર અને તેમાં પ્રમેય અને માયાપ્રમાતા સમબલવાળા સમાઈ જાય; અને ત્રીજામાં સર્વ ભેદોનો ખુલાસો ક્રમશઃ વિવિક્ત થતા પૂર્ણ પ્રમાતાનો સ્વચ્છંદ વિલાસ ગણાય. કાશ્મીર ત્રિકદર્શનના વિચારકોમાં અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પલદેવ અને અભિનવગુપ્તના ગ્રંથોમાં પૂર્ણ પ્રમાતા (શિવ) પ્રમેય (વિશ્વ) અને સંકુચિત પ્રમાતા (જીવ) આ ત્રિક તે મહેશ્વરનો વિશ્વમય થવાનો અને તે સાથે વિશ્વોત્તીર્ણ રહેવાનો સ્વાભાવિક વિલાસ છે-આ નિર્ણય થયો છે અને તે ઘણે ભાગે હેગેલના અંતિમ નિર્ણયના સરખો છે.

•